

रवो रवो

3514

ASHA ARCHIVES

उं श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा वरदराजः श्रीयागिन्यादिमुनित्रयं
 । करोति बालबोधाय सारसिद्धांतकौमुदीम् ॥ अइउण। अलृक। ए
 ओउ। ऐ औ च। ह य व र द। लण। अमउ। गानम्। ऊ भ ञ। छ ठ ध व ज व ग
 ड द श। ख क छ ठ ध व ट त या क प य। श ष स र। ह ल ॥ इति सूत्राग्यना
 दिसंज्ञार्थानि ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥ लणमध्ये त्वित्संज्ञा
 कः ॥ हलन्त्यं ॥ उयदेशे न्यं हलित्स्यात् ॥ उयदेश आद्योच्चारणम् ॥ अ

रामः

॥ २ ॥

दर्शनं लोपः ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ तस्य लोपः ॥ इतः ॥ एण
 दयोः एण घर्थाः ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेता सहित आदि
 मध्यगानां स्वस्ववसंज्ञा स्यात् ॥ यथा अणिति अइउवर्णा
 नां संज्ञा ॥ एवमवहलित्यादयः ॥ उक्तालोः कुस्वदीर्घप्लुतः ॥
 उश्च उश्च उश्च वः ॥ तां काल इव कालो यस्य सोऽवकमाहुस्व
 दीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन विधा ॥ उच्चै

रुदात्तः॥ नीचैरनुदात्तः॥ समाहारः स्वरितः॥ सनवविधोऽपि प्रत्येकमनु
 नासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः
 ॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोनुनासिकः स्यात्॥ तदित्थं॥ अ
 इउऋएषां प्रत्येकमष्टादशभेदाः॥ लृवर्णस्य द्वादश॥ तस्य दीर्घा
 भावात्॥ एचामपि द्वादशानि बाहुस्वाभावात्॥ ॥ तुल्यास्यप्रय
 त्तं सवर्णम्॥ तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य

रामः

॥ २ ॥

येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात्॥ ॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सवर्ण्यं वा
 च्यं॥ अकुहविसर्जनीयानां कंठः॥ इबुयशानां तालुः॥ ऋदुरषाणां
 मूर्ध्नि॥ लृतुलसानां दन्ताः॥ उयूयध्वातीयानामोष्ठौ॥ जमरुणा
 नानां नासिकावाः॥ एदेतोः कण्ठतालुः॥ ओदौतोः कण्ठीष्ठावका
 रस्य दन्तौष्ठाः॥ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं॥ नासिकानुस्वारस्या
 ॥ ॥ यतो द्विधा॥ आभ्यन्तरोवाह्यश्च॥ आद्यः पंचधा॥ स्पृक्षेव

तस्यैषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात्तत्रस्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां। ईषत्स्पृ
 ष्टमंतःस्थानां। ईषद्विवृतमूष्मणां। विवृतं स्वरणां। रुत्वस्यावर्गस्य
 प्रयोगे संवृतं। प्रक्रियादशान्यां तु विवृतमेव। बाह्यस्त्वकादशधा॥ वि
 वारः संवारः आसौ नादो घोषोऽघोषोऽस्य प्राणो महाप्राण उदात्तो नुदा
 तस्वरितश्चेति॥ खरो विवारः आसा अघोषाश्च॥ रुशः संवारनादा
 घोषाश्च॥ वर्गाणां प्रथमतः तीयचतुर्मायणश्चास्य प्राणाः। वर्गारणां द्वि
 तीयचतुर्थोऽक्षश्च महाप्राणाः॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः॥ यणो तस्याः॥

रतः
३॥

शालुष्माणः॥ अचः स्वराः॥ कं कः प इति कयाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशो जि
 ह्ममूलीयो यध्वानीयो॥ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गो॥ ॥ इति प्रय
 त्तविवेकः॥ ॥ अणदित्तवर्गस्य चाप्रत्ययः॥ अविधीयमाणोऽण उदि
 त्तवर्गस्य संज्ञा स्यात्॥ अत्रैवाणपरेण राकारेण॥ कुचुडुतुयुएते उ
 दित्तः॥ तदित्थमइत्यस्यादृशानां संज्ञा॥ तथेकारोकारौ॥ ऋकारस्त्रिंश
 तः। एवं लृकारोपि एवोद्वा दृशानां। अनुनासिकानुनासिकभेदेन य
 वलाद्विधा॥ तेनानुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा॥ ॥ परः सन्निकर्षः सं

हिता॥ वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञा स्यात्॥ हलानंतरः संयोगः॥
 अजिरव्यवहृताहलः संयोगसंज्ञाः स्युः॥ सुप्तिउंतं यदं॥ सुवंतं तिउंतं च यदं
 संज्ञं स्यात्॥ ॥ इति संज्ञासंधिः॥ ॥ इको यणचि॥ इकः स्थाने यण
 स्यादचि संहितायां॥ सुधी उयास्प इति स्थितिः॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥
 सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणा व्यवहितस्य पूर्वस्य ज्ञे
 यं॥ स्थानेत्तरतमः॥ प्रसंगे सति सदृशतमव्वादेशः॥ अनचिव॥ अचः
 परस्य यणे द्वे स्तोवान्त्ववि॥ ऊलां जश् ऊसि॥ संयोगांतस्य लोपः॥ सं
 योगांतं यत्पदं तस्य लोपः॥ अलोत्पस्य॥ षष्ठीनिर्दिष्टोत्पस्यदेशः॥

रामः

॥ ५६ ॥

अङ्गीकृतं परं धावति

इति प्राप्ते॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः॥ सुष्ठु यास्यः॥ मङ्गुरिः॥ धात्रंशः॥ लाक
 तिः॥ ॥ एचो यवायावः॥ एचः क्रमाद् अय् अर् आय् आव् स्युर
 चि॥ यथा संख्यमनुदेशः समानां॥ समसंबंधो विधिर्यथा संख्यं स्या
 त्॥ हरये॥ विष्णवे॥ नायकः॥ पावकः॥ वान्ति यि प्रत्यये॥ यादौ प्र
 त्यये ओदौ तोर वावौ स्तः॥ गर्वा॥ नाव्यं॥ अदे ऊ गुणः॥ अदे ऊ च गुण
 संज्ञः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ तपरस्तात्परो वा उच्चार्य प्राणः समका
 लस्यैव संज्ञा स्यात्॥ आङ्गुराः॥ अत्र वर्णादचि पूर्वपरयोरेको गु

णादेशः स्यात्संहितायां॥ उच्येत्॥ गंगोदकं॥ ॥ उपदेशेननुनासिक
इत्॥ उपदेशेननुनासिकोऽङ्गित्संज्ञः॥ प्रतिज्ञानुनासिक्यायां लिनीयाः
॥ लणसूत्रस्थावर्गेन सहोच्चार्यमाणो रेफोरलयोः संज्ञा॥ ॥ उरण
रपरः॥ ऋइतित्रिंशत् संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽणसरपरः सन्नेव प्रव
र्तते॥ कृष्णार्द्धः॥ तवल्कारः॥ ॥ लोपः शाकल्यस्य॥ अवर्णपूर्वयोः
यदांतयो र्यवयो लोपो वाशिपरे॥ ॥ पूर्वत्रासिद्धम्॥ सपादसप्त
ध्यायीं प्रति त्रिषाद्यसिद्धा त्रिषाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमस्ति

रामः

॥ ५ ॥

द्वं॥ हरइह॥ हरयिह॥ विहइह॥ विहमविह॥ ॥ वृद्धिरादैच्॥ आदैच्चवृ
द्धिसंज्ञः॥ वृद्धिरेचि॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्॥ कृष्णेकत्वम
गंगोद्यः॥ देवैश्चर्य्यं॥ कृष्णोत्कंठं॥ ॥ उपसर्गः क्रियायोगे॥ प्रादयः
क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्मृः॥ ॥ प्र-पर-अय-सप्त-अनु-अव-निम्-
तिर्-दुस्-दुर्-वि-आरू-ति-अधि-अपि-अति-सु-उत्-अभि-प्रति-परि-उ-
य-संते प्रादयः॥ ॥ भूवाद्योधातवः॥ क्रियावाचिनो भ्वाद्योधातुसं
ज्ञाः॥ ॥ उपसर्गोदतिधातौ॥ अवर्णाच्चादुपसर्गादकारादोधातो

साको
६

अवस्थितिजातावेकवचने २ ॥

वाहरेकादेशः॥ प्रार्द्धति॥ ॥ रुचिपररूपं॥ आदुपसर्गादेडादोधा
नौपरेपररूपमेकादेशः॥ प्रेजते। उपोषति॥ ॥ अचोत्पादिटि॥ अचं
मध्येयोत्पः स आदिर्यस्यतद्विसंज्ञं स्यात्॥ ॥ शकंधादिषु पररूपं वा
चं॥ तच्चटेः॥ शकंधुः॥ मनीषा। आकृतिगणोयं॥ मार्तण्डः॥ अकः स
वर्णेदीर्घः॥ अकः सवर्णे रविपरे दीर्घरुकादेशः॥ दैत्यारिः श्रीशः
। विष्णुदयः॥ होतृकारः॥ रुडः॥ यदाज्ञादति॥ यदाज्ञादेकोतिपरेरु
वरूपमेकादेशः॥ हरेव। विष्णोव॥ ॥ अनेकालशित्सर्वस्या॥ इति

कर्कंधः॥

रामः
॥ ६ ॥

प्राप्ते॥ उच्यते॥ उच्यते॥ कालप्यंत्यस्यैव स्यात्॥ अवर्गः स्फोटायनस्य। य
दांते रुडंतस्य गोरवरुवावि॥ गवाग्रं॥ गोग्रं॥ इत्येव॥ गोरवरुड
दे॥ गवेन्द्रः॥ ॥ दूरादूनेच॥ दूरतसंवाधनेवाक्यस्यटेः पुनः स्याद्वा
॥ पुनप्रगृह्या अविनित्यं॥ एते रविप्रकृत्याः स्युः॥ आगच्छ कृष्ण
३ अत्रगोश्ररति॥ आगच्छ कृष्णात्रगोश्ररति॥ ईदूदेद्विवचनं प्र
गृह्यं॥ ईदूदेदंतद्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्॥ हरीरतौ॥ विष्णु इमौ॥ गंगे
अम्॥ ॥ चादयोः सत्वे॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो नियातसंज्ञाः॥ प्रा

दयः॥ एतेपितथा॥ निधातएकाजनाः॥ एकोजनिधातआऊवर्जः प्र
 गृह्यः॥ इइदुः॥ उउमेशः॥ ॥ वाक्यस्मरणयोरिति॥ आएवंतुमन्य
 से॥ आएवंकिलतत॥ अन्यत्रउति॥ ईषदुष्पं॥ ओह्मं॥ ॥ इतिस्वर
 संधिः॥ ॥ स्तोश्रुनाश्रुः॥ सकारतवर्गयोः शकारववर्गाभ्यांयोगे
 शकारववर्गोस्तः॥ हरिश्चेति॥ रामश्चिनोति॥ सच्चित॥ शार्ङ्गि अय॥
 ॥ शात॥ शातपरस्पोक्तं॥ विश्रः॥ प्रश्रः॥ ॥ युनायुः॥ स्तोः यु
 नायोगेयुः॥ रामषष्ठः॥ रामष्टीकंते॥ येष्टा॥ तदीका॥ वक्रिणष्टौ ॥

रामः

७ ॥

सतचित् शार्ङ्गि नजय

कसे॥ नयदांतादोरनाम्॥ यदांतादवर्गात्परस्यस्तोयुर्नस्यात्॥ षट्सप्तः॥ ष
 द्वे॥ ॥ अनाम्रवतिनगरीणामितिवाच्यं॥ षष्ठां॥ षस्रवति॥ षसागर्यः॥ ॥
 तोषि॥ नष्टत्वं॥ सन्धष्टः॥ ॥ ऊलांजशोते॥ यदांतेऊलांजशः॥ स्पुः॥ वा
 गीशः॥ ॥ यरोनुनासिकेतुनासिकोवा॥ यरः॥ यदांतस्यानुनासिकेयरे
 तुनासिकोवास्यात्॥ एतन्मुरारिः॥ एतद्मुरारिः॥ प्रत्ययेभाषायांनित्यं
 तन्मात्रं॥ चित्तयं॥ ॥ तोर्त्रि॥ तवर्गस्यलकारेयरेयरसवर्गः॥ स्यात्
 ॥ तन्त्रयः॥ उदः॥ स्थास्तंभोपूर्वस्य॥ उदः॥ परयोः॥ स्थास्तंभोः॥ पूर्वसवर्गः॥

माको०

८

अनाधोष
स्वमहाप्राण
स्वमस्यता
शरवधकारः
दी ३

॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरे
णा व्यवहितस्य परस्य ज्ञेयं ॥ आदेः परस्य ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादे
र्विधं ॥ इति सस्यथः ॥ ॥ ऊरो ऊरिसवरो ॥ हलः परस्य ऊरो लोपो वा
सवरो ऊरि ॥ ॥ खरिच ॥ खरि ऊलांचरः स्युः ॥ इत्सुदोदस्यतः ॥ उत्था
नं ॥ उत्तंभनं ॥ ॥ ऊयो होन्यतरस्याम् ॥ ऊयः परस्य हस्य वा पूर्वसव
र्गः ॥ वाग्घरिः ॥ वागूरिः ॥ ॥ शब्दोऽटि ॥ पदांता ऊयः परस्य छो वा
स्यादटि ॥ तच्छिवः ॥ तच्छिवः ॥ छत्वनमीति वाच्यम् ॥ खरिच ॥ तच्छिवः

रामः

॥ ८ ॥

केन ॥ ॥ मोनुस्वारः ॥ मांतस्य यदस्यानुस्वारो हलि ॥ अलोऽन्यस्य ॥ हरिं च
॥ नश्चापदांतस्य ऊलि ॥ नस्य मस्य चापदांतस्य ऊत्यनुस्वारः ॥ यशां
सि ॥ आक्रं स्यते ॥ ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्गः ॥ शान्तः ॥ वायदांत
स्य ॥ पदांतस्य अनुस्वारस्य ययि परसवर्गो वा स्यात् ॥ त्वङ्करोषि ॥ त्वं
करोषि ॥ ॥ डः सिधुः ॥ डात्यरस्य सस्य धुङ्वा ॥ आद्यन्तौ ट्किन्तौ ॥ टि
क्किन्तौ यस्योन्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ सः ॥ षट्सं सतः ॥ षट्सं
त ॥ नश्च ॥ नांतात्यरस्य सस्य धुङ्वा ॥ सत्तः ॥ सत्तः ॥ ॥ शितुक ॥

साको

उ-रु-गु-रु-गु-रु-
आगमस्यर्थः
३५

तस्यपदात्तस्यशितुम्वा॥ सञ्चंभुः॥ सञ्चंभुः॥ सञ्चंभुः॥ उमोहृत्वाद्
विउमुन्नित्यं॥ हृत्वात्परो योऽमृतदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याचोनित्यं
उमुद्॥ प्रत्यङ्मात्मा सुगम्भीराः॥ सन्नच्युतः॥ ॥ छेचं॥ हृत्वात्पदेतुक्
॥ अच्छा॥ ॥ पदांताद्वा॥ दीर्घात्पदांताच्चेतुम्वा॥ लक्ष्मीच्छाया॥ ल
क्ष्मीच्छाया॥ ॥ इति हस्तसंधिः॥ ॥ सप्तजुषोरुः॥ पदांतस्य सप्तस्य स
प्तजुषश्चरुः॥ ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ खरि अवसाने च यरेरेफ ॥ **रामः**
स्पविसर्जनीयः स्यात्॥ ॥ विसर्जनीयस्य सः॥ खरिविसर्जनीयस्य ॥ **ह** ॥

सः स्यात्॥ विष्णुस्त्राता॥ ॥ वाशरि॥ शरिपरे विसर्जनीयस्य विसर्गस्य
ववा स्यात्॥ हरिः शोते॥ हरिः शोते॥ ॥ कुष्ठोऽकः योच॥ चाद्विसर्गः॥ कः
करोति॥ कः करोति॥ कः खनति॥ कः खनति॥ कः पचति॥ कः पचति॥ कः
फलति॥ कः फलति॥ कस्कादिषु च॥ रुद्धिरा उत्तरस्य विसर्गस्य षोऽन
त्रतुसः॥ कस्कः॥ कौतस्कतः॥ सर्पिष्कुंडिका॥ धनुष्यालमित्यादि॥ **अ**
तोरोर्देषुतादयुते॥ अपुतादतः परस्परोरुः स्यादयुतेति॥ शिवोर्च्यः॥ ॥
रुशिच॥ अपुतादतः परस्परोरुः स्यादरुशि॥ शिवो वन्द्यः॥ ॥ भो भगोऽत्र

द्यो अ पूर्वस्य योशि॥ एतत्पूर्वस्य रो र्यादेशो ऽशि॥ देवा इहा देवायिह॥
 भोऽसुभगोऽसु अद्योऽसु इति सांता निधाताः॥ तेषां रुत्वे यत्वे च कृते॥ ॥ हं
 लिसर्वेषां॥ भो भगोऽद्योऽसु पूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यस्य लो
 यः स्याद्वलिसर्वेषां मतेन॥ भो देवां भगोनमस्तोऽद्योऽयाहि देवा
 याति॥ ॥ रोः सुपि॥ अहोरेफादेशः स्यान्न तु सुपि॥ अहर्गणाः॥ ॥
 रोरि॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्॥ छलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽशिः॥ छरे
 फ्योऽस्त्रीपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः॥ पुनरमते॥ मनस्रथ

रामः
॥ १० ॥

रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशिचेत्पुत्वे रोरिति लोपे प्राप्ते॥ विप्रतिषेधे परंका
 र्यं॥ तुल्यवरविरोधे परं कार्यं स्यात्॥ इति लोपे प्राप्ते॥ पूर्वत्रासिद्धमिति
 रोरित्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव॥ मनोरथः॥ ॥ एतत्तदोः सुलोयोकोर
 नः समासे हलि॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोयो हलिनत्तु
 नः समासे॥ एष विष्णुः॥ सशंभुः॥ अकीः किम्॥ एष कोरुद्रः॥ अ
 नः समासे किं॥ असः शिवः॥ हलिकिं॥ एषोऽत्रा॥ ॥ इति विसर्गसंधिः॥

राम

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ धातुं प्रत्यये प्रत्ययांतं च वर्जि
यित्वा अर्थतच्छब्दरूपं प्रातिपदिकं स्यात्॥ ॥ कृत् द्वित समासा
श्च॥ कृत् द्वितांतौ समासाश्च तथा स्युः॥ स्त्रो जसमो दृच्छाभ्यां
भिस्रुतेभ्यां भ्यस्रुत्तिभ्यां भ्यस्रुत् सोसाम् स्त्रोः सुप्॥ ॥ सुओज
स्र प्रथमा॥ अस् ओद् शस्र द्वितीया॥ यभ्यां भ्यस्रुत् तृतीया॥ उ
भ्यां भ्यस्रुत् चतुर्थी॥ रुत्तिभ्यां भ्यस्रुत् यंचमी॥ रुत् ओस्त्राम्

रामः
॥ ११ ॥

षष्ठी॥ रुत् ओस्त्राम् सुप् सप्तमी॥ आर् प्रातिपदिकात्॥ अंतादावंतात्
प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः॥ ॥ सुप्॥ सुप् स्त्रीणि त्रीणि
वचनान्येकशः एकवचनद्विवचनवहुवचनसंज्ञानि स्युः॥ ॥ द्वेक
योर्द्विवचनैकवचने॥ द्वित्वैकयोरेतौ स्तः॥ ॥ विरामो वसानं॥ वर्णा
नामभावो वसानं॥ रुत्वविसर्गो॥ रामः॥ सरूपाणामेकशेष
कविभक्तौ॥ र कविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक
एव शिष्यते॥ ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ अकः प्रथमा द्विती

ययोरचिपूर्वसवर्गादीर्घएकादेशः॥ इति प्राप्ते॥ ॥ नादिवि॥ न पूर्वस
वर्गादीर्घः॥ वृद्धिः॥ रामौ॥ ॥ बहुषु बहुवचने॥ ॥ बुद्ध॥ प्रत्ययाद्योबु
द्धस्तौस्तः॥ ॥ विभक्तिश्च॥ सुप्तिभेविभक्तिसंज्ञौस्तः॥ ॥ नविभक्तौतु
स्मा॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारास्तौ नस्युः॥ इति सस्यनेत्वे॥
रामाः॥ एकवचनसंबुद्धिः॥ संबोधने प्रथमाया एकवचनसंबुद्धिः॥
॥ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेकं॥ यः प्रत्ययो यस्मात्कि
यंततदादिशब्दरूपं तस्मिन्नंगं स्यात्॥ ॥ एङ्कुस्वात्संबुद्धेः॥ ए

रामः

॥ १२

उं ताङ्कुस्वांताञां गाङ्कुप्पतेसंबुद्धे श्रेत्॥ हे रामा हे रामौ हे रामाः॥ अ
मि पूर्वः॥ अकोम्यचिपूर्वरूपमेकादेशः॥ रामां रामौ॥ ॥ लशक्व
तद्धिते॥ तद्धितवर्जप्रत्ययाद्यालशक्ववर्गा इतः॥ तस्माच्छ्रुत्तौ नपुं
सि॥ पूर्वसवर्गादीर्घात्परोयः शतस्तस्य नः पुंसि॥ अङ्कुच्चाङ्
बुम्ब्यवायेपि॥ अङ्कवर्गपवर्ग आङ्बुम्ब्यैर्व्यसैर्यथासं
भवमिलितैश्च व्यवधानेपिरषाभ्यां परस्य नत्पराः समानपदे
॥ इति प्राप्ते॥ यदांतस्य नत्पराः॥ रामान्॥ एङ्कुसिङ्कुस्मापि ना

अनन्तरि अविधि
तेन तस्यान्तस्य तस्य
अविधौ मा. रतत्र
अन्ताविधौ यथा
येरत्वेन अथ स
कारस्य स्थानिव
त्तेन विस्मयं स्या
त्तमाश्रित्य अ
व्यवाये इति रा
त्वं प्राप्ते. अल
परस्य द्योः पंथा
रुत्तमादिलोपोन
अलोविधौ युक्ता
म. वलिलोपोन

स्वाः ॥ अदन्तादा नामिनादयः ॥ रात्वं ॥ रामे रा ॥ सुपिच ॥ य आदौ
सुप्यतोऽङ्गः स्पदीर्घः ॥ रामाभ्यां ॥ अतोमिस्तेस ॥ अनेकालशित
सर्वस्य ॥ रामैः ॥ उर्थः ॥ अतो गात्परस्य उः इत्यस्य यादेशः स्यात् ॥ स्थ
निवदादेशो न लुविधौ ॥ इति स्थानिवत्त्वात् सुपिचेति दीर्घः ॥ रामा
यो रामाभ्यां ॥ बहुवचने कल्पेत् ॥ ऊलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्य
कारः ॥ रामेभ्यः ॥ वावसाने ॥ अवसाने ऊलाचरो वा ॥ रामाता रा
माद् ॥ रामाभ्यां ॥ रामेभ्यः ॥ रामस्य ॥ ओसिच ॥ अतोऽङ्गस्य कारः
अलि विधौ यजेताः कश्चिः हशिचेत्तुत्तन. अलवेहस्थान्यवयवस्य गृह्यते तेन रामायेत्यादौ सुपिचे
ति दीर्घः सिद्धति तद्धिधौ हि मभादित्यमाश्रितं यम्व आदेशावयवः ननु स्थान्यवयव इति तदेतत्सकलं

ननु स्थान्यलाश्रय इति ॥ ३८

रामः
१३ ॥

रामयोः ॥ ॥ रुस्वनद्यापोनु ॥ रुत्वांता न्नयंतादावंता चांगात्परस्या
मोनुडागमः स्यात् ॥ तामि ॥ नामिपरे अजंतांगस्य दीर्घः ॥ रामा
णां ॥ रामे ॥ रामयोः ॥ सुपि ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ इराकुभ्यां परस्याप
दांतस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य वयसस्तस्य मूर्धन्यादेशः ॥ ईष
द्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः ॥ रामेषु ॥ एवं कृष्णादयोऽप्यदन्ताः ॥
॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनाम
संज्ञानि स्युः ॥ सर्व. विश्व. उभ. उभय. उत्तर. उत्तम. अन्य. अन्य

तर अन्यतम इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व परावरदक्षिणो
 त्तरायराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां ॥ स्वमज्ञातिधनारव्यायां ॥
 अंतरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ तद् तद् यद् एतद् इदम् अदत्
 एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ जसः शी ॥ अदन्तात्सर्वना
 म् ॥ सर्वे ॥ सर्वनाम्नः स्मै ॥ अतः सर्वनाम्नोऽरे स्मै ॥ सर्वस्मै ॥ ॥ इति
 श्रौः स्यात्स्मिनौ ॥ अतः सर्वनाम्नः सर्वस्मात् ॥ ॥ ग्रामि सर्वनाम्नः
 सुद् ॥ अवर्णात्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद् ॥ एत्वयत्वे ॥ सर्वे

रामः

॥१४॥

यां ॥ सर्वस्मिन् ॥ शेषं रामवत् ॥ एवं विश्वाद्योप्यदन्ताः ॥ ॥ उभो १ उ
 भाभ्यां ३ ॥ उभयोः १ ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरावराधराणि ॥ व्यवस्था
 यामसंज्ञायां ॥ एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां गणसूत्रात्सर्वत्रया प्रा
 प्राप्तासंज्ञाजसिवा ॥ पूर्वे पूर्वाः ॥ स्वमज्ञातिधनारव्यायां ॥ ज्ञातिध
 नान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवा ॥ स्वे स्वाः ॥ आत्मीया ॥ आत्मा
 न इति वा ॥ ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोर्थावा ॥ ॥ अंतरं वहिर्योगोप
 संव्यानयोः ॥ वाचि परिधानीये अंतरशब्दस्य प्राप्तासंज्ञागणसूत्राज्ज

इतरवि
शेषण
तयापरा
र्थोपस्था
पनत्वेऽ
यसंज्ञन
त्वेऽति
सर्वः ६

सिवा॥ अंतरे अंतराः॥ गृहावाह्या इत्यर्थः॥ अंतरे अंतरावाशाः का
परिधानीया इत्यर्थः॥ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥ एभ्यो ङसि ङ्योः स्या
त्स्मिन्नौ वा सः॥ पूर्वस्मात् पूर्वतः॥ पक्षेदः॥ पूर्वस्मिन् पूर्वः॥ एवं
परादीनामपिशेषं सर्ववत्॥ ॥ प्रथमचरमतयाः स्याद्वक्तिययनेमा
श्च॥ एते जस्युक्तसंज्ञावाः स्युः॥ प्रथमे प्रथमाः शेषं समवत् नेमे ने
माः शेषं सर्ववत्॥ द्वितीयस्य द्वितुवा॥ द्वितीयस्यै द्वितीयायां एवंतु
तीयः॥ ॥ जरायां जरसन्यतरस्यां॥ अजादौ विभक्तौ वा॥ यदांगा

रामः

॥ १५ ॥

धिकारे तदंतस्मत्॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति॥ एकदेशविकृत
मन्यवत्॥ निर्जरसौ॥ उय जीव्यविरोधान्नजरस॥ निर्जरैः॥ ॥ विश्व
याः दीर्घा ज्ञासि च॥ दीर्घा ज्ञासि इति पूर्वसवर्गाः॥ विश्वयो विश्व
याः॥ विश्वयां विश्वयो॥ ॥ सुदुनयुं सकस्या॥ स्वादिपंचवचनानि
सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरजीवस्य॥ ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्था
ने॥ कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वपदं स्यात्॥ ॥
यविभम्॥ यकारादिष्वजादिषु असर्वनामस्थानेषु पूर्वभं स्यात्॥

आकडारदेकासंज्ञा॥ इतउरुं कडारकर्मधारयइत्यतः प्रागेकस्यै
 केवसंज्ञाज्ञेया॥ यापरातवकाशाच॥ ॥ आतोधातोः॥ आकारा
 तोयोधातुस्तदंतस्यभस्पांगस्यलोपः॥ विश्वयः॥ विश्वपाभ्यामित्वा
 दि॥ एवंशंखधादयः॥ धातोः किम्॥ हाहान्॥ ॥ हरिः॥ हरी॥ जसिच॥
 रुत्वांगस्यगुणः॥ हरयः॥ ॥ रुत्त्वस्यगुणः संबुद्धौ॥ हेहरे॥ हरिम्॥
 हरीन्॥ ॥ शेषो घ्यसत्त्वि॥ रुत्त्वोयाविदुतोतदंतसत्त्विवर्जं घिसं
 जं॥ ॥ आङोनात्त्वियां॥ घेः परस्य॥ आङि-तिटासंज्ञा॥ हरिणा॥ ह

रामः
 ॥ १६ ॥

सो २

रिभ्यां॥ हरिभिः॥ ॥ घेर्ङि-ति॥ मुपिगुणः॥ हरये॥ हरिभ्यां॥ हरिभ्यः॥ २
 गुणोक्तौ॥ उ-सि-रु-श्र॥ रु-ङो-रु-सि-रु-सौरतिपूर्वरूपमेकादेशः॥ रु
 रे॥ २॥ रुय्येः॥ १॥ हरीणां॥ अत्रघेः॥ इदुङ्ग्रामुत्तरस्यङ्गेः तघेरत्॥ रु
 रौ॥ हरिषु॥ एवंकव्यादयः॥ ॥ अनउ-सौ॥ सख्युरंगस्यानङ्गदेशोः सं
 बुद्धौसौ॥ ॥ अलोत्पात्पूर्वउयधा॥ सर्वनामस्थानेचासंबुद्धौ॥ नांतस्यो
 यधायादीर्घः॥ ॥ अयुक्तकालप्रत्ययः॥ ॥ हल्लङ्गावभ्योदीर्घा
 त्स्वित्स्वयुक्तं हल्ल॥ हलन्तात्परं दीर्घो योऽप्यौतदन्ताच्चपरं सुतोसीत्ये

तदपृक्तं हल लुप्यते ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां ॥ प्रत्ययलोपे
 पितदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ प्रातिपदिक
 संज्ञकं यत्पदं तदंतस्य न स्य लोपः ॥ सखा ॥ सख्युरसंबुद्धो ॥ सख्युः
 परसंबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं लिङ्गत् ॥ ॥ अतोऽत्रिणि वृद्धिः ॥ स
 खा यो ॥ सखायः ॥ हे सखे ॥ सखायं ॥ सखायो ॥ सखीन् ॥ सख्या ॥ ॥ रामः
 ख्यात्यात् परस्य ॥ खिति शब्दाभ्यां खीती शब्दाभ्यां कृतयणादेशा ॥ १७ ॥
 भ्यां परस्य ङ-सिङ-सोरतङ् ॥ सख्युः ॥ २ ॥ औत् ॥ इतोऽङ्-रीत् ॥ स

ख्यो ॥ शेषं हरिवत् ॥ ॥ यतिः समास एव घिसंज्ञः ॥ यत्पा ॥ यत्पे ॥ यत्पुः ॥
 यत्प्यो ॥ शेषं हरिवत् ॥ समासे तु भूयतये ॥ ॥ बहुगणवतुङ्गितिसंख्या ॥ ॥
 उतिच ॥ उत्पंता संख्या षड्संज्ञा स्यात् ॥ ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ नत्शसोः ॥
 प्रत्ययस्य लुक् श्रुत्यः ॥ लुक् श्रुत्युपशब्देः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्र
 मात्तत्संज्ञं स्यात् ॥ जतिचेति गुरो प्राप्ते ॥ ॥ नलुमतांगस्य ॥ लुम
 ताशब्दे नलुप्रेतत्रिमित्तमंगकार्यं न स्यात् ॥ कति ॥ कतिभिः ॥ क
 तिभ्यः ॥ कतीनां ॥ कतिषु ॥ त्रयः ॥ त्रीन् ॥ त्रिभिः ॥ त्रिभ्यः ॥ २ ॥ त्रैस्त्र

यः॥ आनित्रयाणां॥ त्रिषु॥ ॥ त्वयादीनामः॥ विभक्तौ द्विययंतानामेवेहि
 ॥ दोः॥ द्वाभ्यां॥ द्वयोः॥ २॥ पयीः॥ पयोः॥ पयः॥ हे पयीः॥ पयीः॥ पयीन्
 पय्या॥ पयीभ्यां॥ पयीभिः॥ पयोः॥ पयीभ्यः॥ २॥ पय्यः॥ २॥ पयोः॥ २॥ पय्या
 ययि॥ ययीषु॥ एवंवातप्रम्यादयः॥ प्रधीः॥ ॥ अविश्रुधातुभुवां योरि
 यदुवडौ॥ शुप्रत्पयोत्तस्येव लोवर्णीत्तधातोर्भू इत्येतस्य बांगस्येय
 दुवडौ सौ॥ जादौ प्रत्यये॥ इति प्राप्ते॥ ॥ एरनेका चो संयोगपूर्वस्य
 ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वेन भवति य इवर्णस्तदंतो यो धातुस्तदंत

रामः

॥ १८ ॥

स्थानेका चो गस्य य एत्वा द जादौ प्रत्यये॥ प्रधौ॥ २॥ प्रध्यः॥ ३॥ प्रध्यं
 प्रध्या॥ शेषं ययीवत्॥ एवंग्रामणीः॥ कौतु॥ उ एमनद्यानीभ्यः॥ ग्रा
 मण्यां॥ गतिश्च॥ प्रादयः क्रियायोगे गति संज्ञाः स्युः॥ गतिकारकेतरस्य
 र्वस्य दस्य य एनेष्यते॥ शुद्धधियो॥ न भू सुधियोः॥ एतयो र्य ए ना वि
 सुपि॥ सुधियो॥ सुधियः॥ सुखमिच्छतीति सुखीः॥ सुख्युः॥ २॥ सुतमिच्छ
 तीति सुतीः॥ सुत्पुः॥ २॥ शेषं प्रधीवत्॥ शं भूर्हरिवत्॥ एवं भान्वा दयः
 ॥ ॥ तृजवत्क्रोष्टुः॥ असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने॥ क्रोष्टु इत्यस्य क्रोष्टु

प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ऋतोऽसि सर्वनामस्थानयोः ॥ गुराः ॥ इति प्रा
 ये ॥ ॥ ऋदुशानसपुरुदंशोऽनेहसां च ॥ ऋदंतानामुशानसादीनां च
 नः स्यादसंबुद्धौ सौ ॥ ॥ अतः नतृवस्वसनपूनेष्टृत्वष्टृक्षतहो
 तृपोतृप्रशास्तृणाम् ॥ अवादीनामुपधायादीर्घाः संबुद्धौ सर्वनामस्था
 ने ॥ क्रोशः ॥ क्रोशारौ ॥ क्रोशारः ॥ क्रोशून् ॥ विभाषातृतीयादिष्ववि ॥
 तृतीयादिष्वजादिषु क्रोशुर्वातृजवत् ॥ क्रोशुः ॥ क्रोशुना ॥ क्रोशुः ॥
 क्रोशवे ॥ ॥ ऋतउत् ॥ ऋतोऽसिः सारति उदेकादेशोरपरः ॥ ॥

रामः
॥ १२ ॥

रासस्य ॥ रेफात्संयोगांतस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ॥ रस्य विसर्गः ॥ क्रो
 शुः ॥ क्रोशः ॥ क्रोशुः ॥ क्रोशुः ॥ ॥ नुमचिरतृजवद्भावेभ्यो नु
 द्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ क्रोशूनां ॥ क्रोशारि ॥ ॥ पक्षे हलादौ च शं भुवत् ॥
 ह्रूः ॥ ह्रूविन्त्यादि ॥ ॥ खलक् ॥ ओः सुपि ॥ धात्ववयवसंयोगक
 र्वा न भवति य उवर्णास्तदंतस्थानेकावो गस्य यणस्यादवि सुपि ॥ ख
 लवो ॥ खलक् ॥ एवं सुखादयः ॥ स्वभूः ॥ स्वभुवौ ॥ वर्धा भवश्च ॥ अस्पय
 स ॥ अवि सुपि ॥ वर्धा भवौ ॥ धाता ॥ धातारौ ॥ ऋवर्णांतस्य रात्वं वाच्यं ॥ धा

हेअन्वादे
हेअन्वादे
दी २

तीयस्ये॥ द्वितीयाये॥ एवंतृतीया॥ ॥ अन्वार्थनद्यो ह्रस्वः॥ हेअ
न्वर्हभन्व॥ ॥ असंयुक्ताये डलकास्तदन्तां ह्रस्वो न॥ हेअन्विके
॥ जरा जरसौ॥ जरे इत्यादि॥ मतिः॥ मतीः॥ मत्याः॥ किति ह्रस्वश्च॥
इयङ् उवङ् स्थानौ स्त्री शब्दमिन्नौ नित्यस्त्री लिंगावीदृते ह्रस्वो
वङ् उवङ् शौ स्त्रियां वानदी संज्ञौ स्तोऽङिति॥ ॥ आणनद्याः॥ डि
ती॥ आऽश्च॥ अविष्टुद्धिः॥ मत्तैः॥ मतये॥ मत्याः॥ २॥ मतेः॥ परत्वा
दोऽङिति प्राप्ते॥ ॥ इडुद्भ्यां॥ नदी संज्ञाभ्यामिडुद्भ्यां परस्परङे

रामः

॥ २१ ॥

रा॥ मत्यां॥ मतौ॥ शेषं हरिवत्॥ एवं बुद्ध्यादयः॥ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियांति
सृचनसृ॥ विभक्तौ॥ ॥ अविरक्तः॥ तिसृचनस्त्रीः॥ गुणदीर्घत्वा
नामयवाद्॥ तिस्रः॥ शतिसृभिः॥ तिसृभ्यः॥ २॥ ॥ नतिसृचनसृ॥ ए
तयोर्नामिदीर्घानां॥ तिसृणां॥ तिसृषु॥ ॥ द्वे॥ द्वाभ्यां॥ ३॥ द्वयोः॥ २॥
गौरी॥ गौर्यो॥ गौर्यः॥ गौरीम्॥ गौरीः॥ ॥ यूस्याख्ये नदी॥ ईदृदं
तौ नित्यस्त्री लिंगौ नदी संज्ञौ स्तः॥ गौर्यैः॥ गौर्योः॥ २॥ इत्यादि॥
एवं नद्यादयः॥ ॥ लक्ष्मीः॥ शेषं गौरीवत्॥ एवं तरीतं आदयः॥

स्त्री॥ हेस्त्री॥ स्त्रियाः॥ अस्मैयः अजादौ प्रत्यये॥ स्त्रियो॥ स्त्रियः॥ ॥ वा
 मशसोः॥ स्त्रिया इयः॥ स्त्रियां स्त्रीः॥ स्त्रियः॥ स्त्रीः॥ स्त्रिया॥ स्त्रियो॥ स्त्रि
 याः॥ परत्वाच्चा स्त्रीणां॥ स्त्रीषु॥ श्रीः॥ श्रियो॥ श्रियः॥ ॥ नेयः॥ व
 इ॥ स्थानावस्त्री॥ इयः॥ वः॥ स्थितिर्ययोस्तावी दूतोनदी संज्ञोनस्तो
 नतुस्त्री॥ हे श्रीः॥ श्रियो॥ श्रियो॥ श्रियाः॥ श्रियः॥ ॥ वामि॥ इयः॥
 उवः॥ स्थानौ स्त्र्या रथो यः॥ ग्रामिवा नदी संज्ञोनस्तोनतुस्त्री॥ श्री
 णां॥ श्रियां॥ श्रिया॥ ॥ धेनुर्मतिवत्॥ स्त्रियां च॥ स्त्रीवाची कोषु

रामः
॥ २२ ॥

स्तजंतवः पूं लभते॥ ॥ अत्रेभ्यो कीप्॥ अदंतेभ्यो नांतेभ्यश्च स्त्रियां
 कीप्॥ कीप्॥ गौरीवत्॥ भूः श्रीवत्॥ स्वयं भूः पुंस्वत्॥ नषट्स्वस्त्रा
 दिभ्यः॥ एभ्यो कीप्ता यौनः॥ ॥ स्ततातिस्त्रश्चतस्त्रश्चनतंदादुहि
 ता तथा॥ याता मातेतिसप्तैतेस्वस्त्रादय उदाहृताः॥ ॥ स्वसा॥ स्व
 सारौ॥ २॥ मातापितृवत्॥ शसिमातृः॥ द्यौर्गौवत्॥ राः पुंस्वत्॥ नौर्गौ
 वत्॥ ॥ इत्यजंताः स्त्रीतिंगाः॥ ॥ अतोम॥ कीवात्स्वमोरमा
 जानं॥ हेजान॥ ॥ नपुंसकाच्च॥ ओङ्॥ शी॥ भसंज्ञायां॥ ॥ यस्येति

वा॥ इकारे तहि तेव भस्मे वर्ण वर्ण धोर्लोपः॥ इति प्राप्ते॥ औः श्यां प्रति
 विधो वक्तव्यः॥ ज्ञाने॥ ॥ जसरा सो शि॥ कीवात्॥ शि सर्वनामस्थानं
 ॥ न पुंसकस्य जलतः॥ जलंतस्या जंतस्य कीवस्य नुमसर्वनामस्थाने॥
 मिदवांत्पात्परः॥ अचां मध्ये योत्सत्पात्परस्तस्यैवांता वयवो
 मित्पात्॥ उपधा दीर्घः॥ ज्ञानानि॥ पुनस्तद्वत्॥ शेषं रामवत्॥ एवं
 धनवनफलादयः॥ ॥ अदुतरादिभ्य यंचभ्यः॥ एभ्यः कीचिभ्यः
 त्वमोरदुद्देशः॥ ॥ टि॥ टिति भस्मटोर्लोपः॥ कतरत्॥ कतरद्॥ कत

रामः
॥ २३ ॥

रे॥ कतराणि॥ हे कतरत्॥ शेषं सर्ववत्॥ इतरत्॥ अन्यत्॥ अन्यतरत्
 ॥ अन्यतमस्य तु अन्यतममित्येव॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥
 रुत्वो न पुंसके प्रातिपदिकस्य॥ अजंतस्येत्येव॥ श्री घंज्ञानवत्॥
 त्वमोर्न पुंसकात्॥ लुक्॥ वारि॥ इको विविभक्तौ॥ इ गंतस्य कीव
 स्य नुम विविभक्तौ॥ वारिणी॥ वारीणि॥ २॥ वलुमतेत्यस्या नित्य
 त्वात्तयक्षे संवृद्धि निमित्तौ गुणः॥ हे वारे॥ हे वारि॥ चोर्ङितीति गुणो प्राप्ते
 वृद्धौ त्वत्तज्ज्वद्भावगुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन॥ ॥ वारिणो

वारिणा॥ वारिणा॥ तुमचिरेतिनु॥ वारीणा॥ वारिणि॥ हलादौ ह
रिवत्॥ तृतीयादौ भाषितं पुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ प्रवृत्तिनिमित्तं
ये भाषितं पुंस्कं मिगं तं स्त्रीवं पुंवद्वाटादाववि॥ अनादये॥ अ
नादिने इत्यादि॥ शेषं वारिवत्॥ ॥ यन्निमित्तमुपादाय पुंतिश
ब्दः प्रवर्तते॥ स्त्रीववृत्तिस्तदेव स्यादुक्तं पुंस्कं तदुच्यते॥ पीलुर्वक्षः
तत्फलं पीलुने॥ अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तं भेदात्॥ ॥ अस्थि ॥ २५॥
दधिसक्थश्च मनुदातः॥ टादाववि॥ ॥ अलोपो नः॥ अं
पीलुर्वक्षः फलं पीलुचातुर्न हि पीलवे॥ वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जानं तत्फलं पुनः ३

गावयवो सर्वनामस्थानयजादि स्वादि परो योऽनृत स्याकारस्य लो
पः॥ दध्वा॥ दध्वे॥ दध्वोः॥ ॥ विभाषादिः शेषः॥ अंगवयवोऽनादि प्र
त्यय परो योऽनृत स्याकारस्य लोपो वादिः शेषः॥ दध्वा॥ दध्वनिः शेषं
वारिवत्॥ सुधिनी॥ सुधीनि॥ हे सुधो॥ सुधिनेत्यादि॥ ॥ मधु॥ मधुनी॥
मधुनिः॥ हे मधो॥ हे मधु॥ एवं मंत्रादयः॥ ॥ सुलु॥ सुलुनी॥ सुलुनिः
॥ सुलुना॥ धातुः धातुरणी॥ धातुणि॥ हे धातः॥ हे धातु॥ एवं ज्ञातृक
तादयः॥ ॥ एवं इगृष्वादिरे॥ प्रद्यु॥ प्रद्युनी॥ प्रद्युनि॥ प्रद्युनेत्या

दि॥ सुग॥ सुतमी॥ सुदूति॥ ॥ इत्यजंतावपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ होरः॥ जलि
 पदांतेच॥ लिङ्॥ लिङ्॥ लिहो॥ लिहः॥ लिङ्भ्यां॥ लिङ्गु॥ लिङ्त्सु॥ ॥ दादेर्द्धा
 तोर्धः॥ उयदेशोदादेर्द्धातो हस्यघोऽजलिपदांतेच॥ ॥ एकाचोवशोभ
 ष्कयंतस्यस्थोः॥ धात्ववयवस्यैकाचोऽयंतस्यवशोभषसेधेय
 दांतेच॥ इहव्ययदेशिवद्भावेनधात्ववयवत्वाद्भवभावः॥ धुक्
 धुग्॥ दुहो॥ दुहः॥ धुग्भ्यां॥ धुङ्गु॥ ॥ वाडुहमुहङ्गुहङ्गिहं॥ एषां
 हस्यघोऽहलिपदांतेच॥ धुक्॥ धुग्॥ ध्रुङ्॥ ध्रुङ्॥ ध्रुग्भ्यां॥ ध्रुङ्भ्याम्॥

वा१

कथसंयोगेष्टः ५२

रामः

॥ २५॥

ध्रुङ्गु॥ ध्रुङ्गु॥ ध्रुङ्गु॥ ॥ धात्वादेःषःसः॥ सुक्॥ सुग्॥ सुङ्
 सुङ्गा॥ एवंस्त्रिह॥ ॥ दिवओत्॥ सो॥ सुद्योः॥ सुदिवौ॥ ॥ दिवउ
 तपदांते॥ सुद्युभ्यामित्पादि॥ ॥ चतुरनडुहोरासुदातः॥ सर्व
 नामस्थाने॥ चत्वारः॥ चतुरः॥ चतुर्भिः॥ चतुर्भ्यः॥ च॥ च॥ चतुर्भ्यश्च
 ॥ एभ्यो॥ आभ्यो॥ नुडागमः॥ ॥ रषाभ्यां॥ नोराः॥ समानपदे॥ चतु
 र्णां॥ ॥ रोः॥ सुपि॥ रोरेवविसर्जनीयः॥ सुपि॥ चतुर्भु॥ ॥ मोनोधा

नो यदांते॥ प्रशान्प्रशामो॥ ॥ किमः कः॥ विभक्तौ॥ कः। कौ। के इ
 तादि॥ इदमोमः॥ लो॥ त्वदाद्यत्वापवादः॥ इदोयपुंसि॥ इदमइ
 दोयसौपुंसि॥ अथन। त्वदाद्यत्वे॥ ॥ अतो गुणे॥ अपदांताद
 तो गुणे परतः पररूपमेकादेशः॥ ॥ दश्च॥ इदमो दस्यमः स्या
 दिभक्तौ॥ इमो। इमे॥ ॥ त्वदाद्ये संबोधनं नास्तीत्युत्तमः॥ ॥ रामः
 अनायाकः॥ अककारस्य इदमइदोहनापि विभक्तौ॥ अवि ॥ २६ ॥

निप्रत्याहारः॥ अनेन॥ ॥ हलिलोपः॥ अककारस्य इदमइ
 दोलोपः अपि हलादौ॥ नानर्थके लोत्यविधिरनभ्यासविका
 रे॥ ॥ अग्र्यंतवदेकस्मिन्॥ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमा
 राविवांत इव स्यात्॥ सुपिवेति दीर्घः॥ ॥ नेदमदसोरकोः॥ अ
 ककारयोरिदमदसोर्भिसृष्टे स न स्यात्॥ एभिः॥ अस्मै। एभ्यः
 ॥ अस्यात्॥ अस्या। अनयोः। एषां॥ अस्मिन्। एषु॥ द्वितीयादौ
 ॥ इदमेतदोरत्वादेशः॥ किंचित् कार्यविधातुं मुपात्तस्य
 आभ्यां ४

कार्योत्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः ॥ यथा ॥ अनेन व्या
 करणमधीतं । एनं ह्येदो ध्याययेति ॥ एनो । ए नान् । ए नेना । ए
 नयोः ॥ २ ॥ राजा नडि संकुब्धोः ॥ लोयः ॥ हेराजन् ॥ डाबुत्तर
 यदे प्रतिषेधः ॥ वृहन्निष्ठः ॥ राजानो ॥ राजानः ॥ राजानां जत्रो
 र्जः ॥ राजः ॥ राजा ॥ ॥ नलोयः सुप्स्वरसंज्ञातु विधिषु क
 ति ॥ सुविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतिषु विधौ च नलोयोः ॥

रामः
॥ २७ ॥

सिद्धो नान्यत्र ॥ राजा श्व इत्यादौ इत्यसिद्धत्वादात्वमैस्त्वमेत्वं च न
 ॥ राजभ्यां ॥ राजभिः ॥ राजभ्यः ॥ राज्ञि । राजनि । यज्वा । यज्वानो । यज्वा
 नः ॥ ॥ न संयोगाद्मन्तात् ॥ वमन्त संयोगादनोऽकारस्य लोपो न
 । यज्वनः । यज्वभ्यां । वृहहृणः । वृहहृणोः ॥ ॥ इन् हन् यषार्यमां
 शो ॥ एषां शावेवो यथायादीर्घः ॥ सौ च ॥ इन्नादीनामुपधाया
 दीर्घोऽसंकुब्धो सौ ॥ वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥ ॥ एकाजुत्तरयदेना ए

साको

काजुत्तर यदं यत्पत्तमिन्समासे पूर्वयदस्थानिमित्तात्परस्य प्रा
तिपदि कांजनुमविभक्तिस्थस्यनस्यरात्वं स्यात् ॥ वृत्रह रौ ॥ व
त्रह रः ॥ हो हंते ग्रीने दुः ॥ निति गिति प्रत्ययेने च परे हंते हं स्प कु
त्वं ॥ ॥ हंते ॥ उपसर्गस्थात्रिमित्ता हंते न स्य राः ॥ प्रह रणात् ॥ अ
न पूर्वस्य ॥ हंते रत्पूर्वस्यैव न स्य रा नान्यस्य ॥ प्रघ्नंति ॥ वृत्रघ्न
इत्यादि ॥ एवं शाङ्गि न्यशत्विन् अय्यमन् यषन् ॥ ॥ मघवा

रामः

॥ २८ ॥

अंहुगतिरुज्जनयोः

वहुलं ॥ मघवन्शब्दस्य वात् इत्यादेशः ॥ ऋ इत् ॥ उगिद्
चां सर्वनामस्थाने वाधातोः ॥ अधातो ह्गितो न लोपितो च
नेश्चतुर्मस्यात्सर्वनामस्थाने ॥ उपधादीर्घकर्तव्ये संयोगा
नलो यस्य सिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणत् ॥ मघवंतं
मघवतः ॥ मघवद्भ्यां ॥ तुत्वाभावे सुटि रजवत् ॥ अयुवम
घोनामनक्षिते ॥ अनन्तानां भानामे मन्तक्षिते परे संपुत्ता

वा १

रसं स्यात् ॥ संप्रसारणाच्च । संप्रसारणादचि सर्वरूपमेकादे
 शः ॥ मघोनः । मघवभ्यां । एवं श्वनयुवन ॥ न संप्रसारणे संप्र
 सारणं ॥ मूनः । युवभ्यामित्यादि ॥ पथिमथ्यभुक्षा मात् ॥ लौ ॥
 इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ पथ्यादेः ॥ ॥ थोथः ॥ पथिमथोस्थस्य
 थ्यादेशः । तुर्वनामस्थाने ॥ यथा ॥ यथानो । भस्यटिलोयः । भ
 स्यथथ्यादिहेलोयः ॥ पथः ॥ पथिभ्यां ॥ पथिभ्यः ॥ एवं मथा

रामः
॥ २२ ॥

न ३

अभुक्षा ॥ ॥ षांताषट् ॥ षांतानां ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ ॥
 पंच ॥ पंचमिः । पंचभ्यः ॥ नुट् ॥ नो यथायाः ॥ नांतस्यो यथायादी
 र्धेनामि ॥ पंचानां ॥ पंचसु ॥ ॥ अस्त्रं ज्ञाविभक्तौ ॥ हलादौ वा स्यात् ॥
 अस्त्राभ्योश् ॥ कृताकारादस्त्रं नो जज्ञासीतौ श् ॥ अस्त्रभ्यश्चि वक्त
 ये कृतात्वनिदेशो जज्ञासीतौ विषये आत्वं तापयति ॥ ॥ अस्त्रौ ॥
 अस्त्रामिः । अस्त्राभ्यः ॥ अस्त्रानां ॥ अस्त्रसु ॥ आत्वाभावे अस्त्र
 पंचनयन ॥ अतिक्रिदधकस्त्रगुदिगुलिगंचुयुजिक्तु आंवा ॥ अ

न ३

न्यः किन् ॥ अंवेः सुपुपदे ॥ युजि कुं चोः केवलयोः ॥ कुञ्चैर्नलोयो
 भावश्च निपात्यते ॥ कनादिनौ ॥ कदतिङ् ॥ अवधात्वधिकारेति
 रुमिन्नः प्रत्ययः कत्संज्ञः ॥ ॥ वेरपृक्तं ॥ लोपः ॥ ॥ मुजेरसमा
 से ॥ नुम् सर्वनामस्थाने ॥ किन् ॥ प्रत्ययस्य कुः ॥ किन् प्रत्य
 यो यस्मान्न तस्य कवर्गे तादेशः पदांते ॥ संयोगांतस्य लोपः
 ॥ कुत्वेन तस्य उः ॥ युङ् ॥ युञ्जौ ॥ युञ्जः ॥ युङ्भ्यां ॥ ॥ चोः कुः च

रामः
 ॥ ३० ॥

वर्गस्य कवर्गे ऊ लिपदांते च ॥ सुयुक् ॥ सुयुजौ ॥ सुयुग्भ्यां ॥ ऋत्वि
 जौ ॥ ऋत्विग्भ्यां ॥ ॥ वृश्च भृश्च सृश्च जृश्च यजराजभ्राजङ् शं षः ॥ ऊ
 लिपदांते च ॥ जञ्चवर्त्ते ॥ राट् ॥ राड् ॥ राजौ ॥ राड्भ्यां ॥ एवं विभ्राट् ॥
 देवेभ्यः विश्वसृट् ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ पदांते ऊ लिचयः संयो
 गस्तदाद्योः स्कोर्लोपः ॥ भृट् ॥ सस्य वृत्वेन शः ॥ ऊलांजश ऊसि ॥ इ
 ति रास्यजः ॥ भृजौ ॥ भृट्भ्यां ॥ तदाद्यन्तं पररूपत्वं ॥ ॥ तदोः सः

सावनत्ययोः ॥ तदा दीनां तदयोरनंतयोः सः स्यात्सौ ॥ स्यः ॥ तौ
 त्वाः सः ॥ तौ ते ॥ यः ॥ यौ ॥ ये ॥ एषः ॥ एतौ ॥ एते ॥ एनं ॥ एनौ ॥ एनात् ॥
 एनेना ॥ एनयोः ॥ ३ ॥ पुथ मयोरम् ॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्यडे
 पुथ माद्वितीययोश्चापदेशः ॥ ॥ त्वाहौसौ ॥ अनयोर्मपयं
 तस्य ॥ ॥ शेखेलोपः ॥ आत्वयत्त्वनिमित्ते परे विभक्तौ परतो यु
 ष्मदस्मदोरंतस्यलोपः स्यात् ॥ त्वम् ॥ अहम् ॥ ॥ युवावौ द्विवच
 ने ॥ इयो रूक्तावनयोर्मपयंतस्य पुथ माद्विवचने भाषायां ॥
 इयो रू १

याश्च १

रामः

॥ ३१ ॥

औञ्जितयोः ॥ शत्तं लोके ॥ युवा ॥ आवां ॥ यूयवयोज्ञमि ॥ अनयोर्मप
 यंतस्य ॥ यूयं ॥ वयं ॥ त्वमावेकवचने ॥ एकस्योक्तावनयोर्मपयंत
 स्य ॥ त्वमौ विभक्तौ ॥ ॥ द्वितीयोयांवा ॥ अनयोरात्स्यात् ॥ त्वां न
 युवां ॥ आवां ॥ ॥ शप्तेन ॥ आदेः परस्य ॥ संयोगांतस्यलोपः ॥
 युष्मान् ॥ अस्मान् ॥ योवि ॥ अनयोर्यादेशो ह्नादेशोश्चादौ वि
 भक्तौ ॥ त्वया ॥ मया ॥ ॥ युष्मदस्मदोरनादेशो ॥ अनयोरात्

स्यात् अनादेशो हलादौ विभक्तौ ॥ युवाभ्यां ३ ॥ प्रावाभ्यां ३ ॥ युष्मा
भिः ॥ अस्माभिः ॥ ॥ तुभ्यमह्योऽसि ॥ अनयोर्मपयंतस्पर्दितो
यः ॥ तुभ्यं ॥ मह्यं ॥ भसो भ्यम् ॥ प्राभ्यां घरस्य ॥ पुष्पभ्यं ॥ अस्मभ्यं
एकवचनस्य च ॥ आभ्यां कः सेरत् ॥ त्वत् ॥ मत् ॥ पंचम्या अत् ॥ आ
भ्यां भ्यसः ॥ युष्मत् ॥ अस्मत् ॥ ॥ तव ममौ कः सि ॥ अनयोर्मपयं
तस्य ॥ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां कः सोऽश ॥ तव मम युवयोः शा ॥ प्रा

रामः
॥ ३२ ॥

वयोः २ ॥ साम आकं ॥ युष्माकं ॥ अस्माकं ॥ त्वयि ॥ मयि ॥ युष्मासु ॥
अस्मासु ॥ युष्मदस्मदोऽवष्टी चतुर्थो द्वितीयास्थयोर्वानावौ ॥ प
दात्परयोरपदादौ स्थितयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वानावौ स्तः ॥
॥ ॥ बहुवचनस्य वचनसौ ॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिवहुवचनो
नयोर्वचनसौ स्तः ॥ ॥ ते मया वेकवचनस्य ॥ उक्तविधयोरनयोरे
तौ स्तः ॥ ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ उक्तविधयोरनयोर्द्वितीयेकव

वनांतयोस्त्वामा एतौस्तः॥ ॥ श्रीशस्त्वाः वतुमायी हृदताते
 मेपिशर्मसः। स्वामीते मेपि सहृः पातुवामपिनौ विभुः॥ १ ॥
 सुखं वां नो ददात्वीशः पतिर्वामपिनौ हरिः। सो व्याहो नः शिवं
 वोनो दद्यात्तेवोत्रवः सनः॥ २ ॥ एकवाक्ये निघातयुष्मद्
 स्पदादेशावक्तव्याः॥ एकतिरुवाक्यं तेनेहनं औदनं पचत
 वममभविष्यति॥ ॥ सुयात्। सुयादौ॥ पादः पत्। पादः

रामः
 ॥ ३३ ॥

व्यांतं यदंगं भंतदवयवस्य पाच्छ्वस्य पदादेशः॥ सुपदः॥ सुप
 द्भ्यां॥ ॥ अनिदितां हलउपधायाः कृति॥ हलंतानामनिदितां
 अंगानामुपधाया नस्य लोपः कृति॥ नुम्॥ संयोगांतस्य लोपः
 ॥ नस्य कुत्वेनङः॥ प्राङ्॥ प्राश्च॥ प्राश्चः॥ ॥ अचः॥ लुप्तनकारस्य
 अतेर्भस्याकारस्य लोपः॥ ॥ लौ॥ लुप्ताकारनकारे अतो परेष्
 र्वस्याचो दीर्घः॥ प्राचः॥ प्राग्भ्यां॥ प्रत्यङ्॥ प्रत्यग्भ्यां॥ उदङ्॥ उद
 ओ॥ ॥ उदङ्॥ उच्छ्वस्य लुप्तनकारा अतेर्भस्याकार

स्पर्शः॥ उदीचः॥ उद्गर्भः॥ ॥ समः समिः॥ वप्रत्ययांते श्रुतौ॥
 सम्प्रः॥ सम्प्रश्नः॥ सम्प्रश्नः॥ ॥ सहस्रसधिः॥ तथा॥ सध्व-
 ः॥ तिरसतिर्यलोपे॥ अलुप्राकारे॥ श्रुतौ वप्रत्ययोते तिरस-
 तिर्यदेशः॥ तिर्यङ्॥ तिर्यङ्॥ तिर्यङ्॥ तिर्यङ्॥ नां श्रेः प-
 जायां॥ पूजार्थस्याश्रुतेर्नस्य लोपोन॥ प्राङ्॥ प्राङ्॥ नलो-
 पाभावादलोपोन॥ प्राङ्॥ प्राङ्॥ प्राङ्॥ ॥ एवं पूजार्थे प्र-
 त्यङ्गदयः॥ ॥ कुङ्॥ कुङ्॥ कुङ्॥ ययो मुक्॥ पयो मु-

रामः
॥ ३४ ॥

वौ॥ ययो मुग्भ्यां॥ उगित्वानुम्॥ ॥ सांतमहतः संयोगस्य॥
 सांतसंयोगस्य महतश्च योनकारस्तस्योपधायादीर्घः संवु-
 ळौ सर्वनामस्थाने॥ महान्॥ महंतौ॥ महंतः॥ हे महन्॥ महतः
 महद्भ्यां॥ अत्यसंतस्य वाधातोः॥ अत्यंतस्योपधायादी-
 र्घो धातुमिन्नासंतस्य वा संवु ळौ सौ॥ धीमान्॥ धीमंतौ॥ हे
 धीमान्॥ शासादौ महद्भ्यां॥ ॥ वोरूपधायादीर्घः इकारे फ-
 र्वांतस्य वाधातो रूपधाया इकोदीर्घः पदांते॥ विषठीः॥ विषठि-

बो॥ पिपरीभ्यां ३॥ तुम्वितर्जनीयशर्चयायेपि॥ एतैः प्र
त्येकं व्यवधानेपि इत्युभयां परस्परसम्पद्यः॥ युत्वेन पूर्वस्य
षः॥ पिपरीषु॥ ॥ विद्वान् विद्वांसौ॥ हे विद्वन्॥ वसोः संप्र
सारणं॥ वसंतस्य प्रस्य संप्रसारणं स्यात्॥ विदुषः॥ विद्वद्
भ्यां॥ ॥ पुंसोः सु॥ सर्वनामस्थाने॥ पुमान्॥ हे पुमन्॥ पुमां
सौ॥ पुंसः॥ पुंभ्यां॥ पुंसु॥ वेधाः॥ वेधसौ॥ हे वेधः॥ वेधोभ्यां ३॥ ॥
॥ अदसः औत्तुलो यश्च॥ अदसः औ

तमः
॥ ३५॥

तस्यात्तुलो यश्च॥ असौ॥ अदसो सेर्दादुदोमः॥ अदसो सां तस्य
दात् परस्य उद्धूतोऽस्तौ दस्य मश्च॥ ॥ अन्तरतस्यादुत्त्वस्य दीर्घ
स्य दुः॥ अम्॥ जसः शी॥ गुणः॥ एत ईद्वहुवचने॥ अदसो दान्परस्य
एत ईद्वस्यो बहुर्धे कौ॥ अमी॥ अमुं॥ अम्॥ अमन्॥ मुत्वेकतेदि
संज्ञायानाभावः॥ ॥ नमुने॥ नाभावेकत्वे मुभावेनासिद्धः॥ अ
मुना॥ अम्भ्यां ३॥ अमीभिः॥ अमुष्मि॥ अमीभ्यः २॥ अमुष्मात्
अमुष्मा॥ अमुष्योः २॥ अमीषां॥ अमुष्मिन्॥ अमीषु॥ ॥ इतिह

संता पुष्टिगाः॥ ॥ न हो ॥ कलि पदां त्रे च ॥ ॥ न हिवृति
 वृषि वृषि रु विस हित निषु कौ ॥ किवं ते वे सुदी र्घः ॥ उपा
 नत् ॥ उपा न हो ॥ उपा न द्भ्यां ॥ उपा नत् ॥ ॥ उष्टि क ॥ उ
 षि हो ॥ उष्टि ग्भ्यां ॥ द्योः ॥ दिवौ ॥ द्युभ्यां ॥ गीः ॥ गितौ ॥ २ गी
 भ्यां ३ ॥ ॥ एवं यूः चतस्रः ॥ चतस्रणां ॥ का के काः ॥ सः
 वी चत् ॥ ॥ यः सो ॥ इदमो दस्य ॥ इदमो नः ॥ इयं ॥ त्वदा यत्वं

रामः
 ॥ ३६ ॥

यय ॥ दश्चेति मः ॥ इमे ॥ २ ॥ इमाः ॥ इमां ॥ अनया ॥ आभ्यां ॥ ३ ॥ आभि
 : ॥ अस्ते ॥ अस्याः ॥ आसां ॥ अस्यां ॥ आसु ॥ स्रक् ॥ स्रग ॥ स्रजौ ॥ स्र
 त्वां ॥ स्यात् ॥ त्वाः ॥ एवं तद ॥ वाक् ॥ वाग् ॥ वाचौ ॥ वाग्भ्यां ॥ आ
 पः ॥ अयः ॥ अयो मिः ॥ अयस्तो भादो प्रत्यये ॥ अद्रिः ॥ अद्र्यः ॥ २
 ॥ अयो ॥ अयुः ॥ दिक् ॥ दिग् ॥ दिशौ ॥ दिग्भ्यां ॥ ३ ॥ दृक् ॥ दृग् ॥ दृशौ ॥ २ ॥ दृ
 ष्यः ॥ ३ ॥ त्विद् ॥ त्विड् ॥ त्विषौ ॥ २ ॥ त्विड्भ्यां ॥ ३ ॥ रूत्वा ॥ स्रक् ॥ स्रजु
 यो ॥ स्रजुभ्यां ॥ ३ ॥ आशीः ॥ आशिषौ ॥ २ ॥ आशीभ्यां ॥ ३ ॥ अस्तौ ॥

शतुरवयवस्तं तस्य नुम्व शीनद्योः ॥ नुदंती ॥ नुदती ॥ नुदंति ॥ प
चत् ॥ ॥ शप् शपनेर्नित्यं ॥ शप् शपनोरात्परोयः शतुरवयवस्त
दतस्य नुम्व शीनद्योः ॥ पचंती ॥ पचंति ॥ दीव्यत् ॥ दीव्यंती ॥ दीव्यं
ति ॥ धनुः ॥ धनुषी ॥ धनूषि ॥ धनुभ्यां ॥ एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ प
यः ॥ पयसी ॥ पयंसि ॥ पयसा ॥ पयोभ्यां ॥ अयः ॥ अमूनि ॥ शे
षं पुंवत् ॥ ॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥ ॥ स्वरदिनिपा

रामः
॥ ३८ ॥

तमव्ययं ॥ स्वरः ॥ अन्तरः ॥ प्रातरः ॥ सनुतरः ॥ उच्चैस् ॥ नीचैस् ॥ इत्यादि ॥ च ॥ वा ॥ ह
अह ॥ एवं ॥ नूनं ॥ शश्वत् ॥ इत्यादि ॥ आकृतिगणोयं ॥ ॥ अव्ययाश्च सु
यः ॥ अव्ययादिहितस्यायः सुयश्चलुक ॥ तत्र शालायां ॥ अथ ॥ सदृशत्रि
॥ षलिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥ रचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥
॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ॥ लट् ॥ लिट् ॥ लुट् ॥ लृट् ॥ लेट् ॥ लोट् ॥ लङ् ॥ लि
ङ् ॥ लुङ् ॥ लृङ् ॥ ॥ सुलेट् वेदिकयोः ॥ ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्म

केभ्यः॥ लकारः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि वस्पुर कर्मकेभ्यो भावे क
 र्तरि च॥ वर्तमाने लट्॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लृट्॥ अणवितौ॥ उच्चार
 णसामर्थ्यात् स्यानेत्वं॥ भू सत्तायां॥ कर्तृविवक्षायां भूल इति स्थिते
 ॥ तिप् तस् कृतिप् थस् थ मिप् वस् मस्॥ तां तां ऊ थासीं थां
 धर्मिड् वहि महिड्॥ ॥ एतेऽस्य दशलादेशाः स्युः॥ ॥ लङ् परस्मै
 यदं॥ लादेशाः परस्मै यदसंज्ञाः स्युः॥ तज्जनावात्मनेयदं॥ तङ् प्रत्या
 हारः शानच् कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः॥ पूर्वसंज्ञापवादः॥ ॥ अनुदात्त

रामः
॥ ३२ ॥

ङित आत्मनेयदं॥ अनुदात्तेत उ यदेशो योङि जदं ताञ्जधातोर्लृट् स्था
 ने आत्मनेयदं॥ ॥ स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरिते तो
 जितश्चधातो र्आत्मनेयदं स्यात्कर्तरि गामिनि क्रियाफले॥ ॥ शेषा
 त्कर्तरि परस्मैयदं॥ आत्मनेयदनिमित्तहीना ह्यतोः कर्तरि पर
 स्मैयदं स्यात्॥ ॥ तिङ् स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ तिङ्
 उभयोः यद्योस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः॥ तान्येकवचन द्वि
 वचन बहुवचनान्येकशः॥ लङ् प्रथमादिसंज्ञानितिङ् स्त्रीणि त्रीणि

प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानिस्युः॥ ॥ युष्मद्युपयदेसमानाधिकरणो
स्थानिन्यपिमध्यमः॥ तिङ्वाच्यकारकवावितियुष्मद्यप्रयुज्यमाने
प्रयुज्यमानेचमध्यमः॥ ॥ अस्मद्युत्तमः॥ तथाभूते॥ ॥ शेषेप्रथमः॥
॥ ॥ भूतिइतिस्थिते॥ तिङ्शित्सार्वधातुकं॥ तिङ्शितश्चधात्वधिकारो
क्तासतत्संज्ञाःस्युः॥ ॥ कर्तरिशय॥ कर्त्रर्थसार्वधातुकेधातोःशय॥
॥ ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः॥ अनयोः परयोरिगंतोगत्स्यगुणाः॥ अ
वादेशः॥ भवति॥ भवतः॥ ॥ ज्ञातः॥ प्रत्ययावयवस्यरुस्यांतादेशः॥ अ

रामः
॥ ४० ॥

१ दक्षः प्रवर्तनसंज्ञावयवैः प्रवर्तते

तो गुरो पररूपं॥ भवंति॥ भवसि॥ भवथः॥ भवथा॥ अतोदीर्घोयिजि॥ अर्तो गस्यदी
र्घोयिजिआदौ सार्वधातुके॥ भवामि॥ भवावः॥ भवामः॥ स भवति॥ तौ भवतः॥ ते भवंति॥
त्वं भवसि॥ युवां भवथः॥ मूर्यं भवथा॥ अहं भवामि॥ आवां भवावः॥ वयं भवामः॥
॥ ॥ परोक्षेलिट्॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्॥ लस्यति
वाद्यः॥ परस्मैपदानां गालतुसुस्थलधुसगालवमाः॥ लिट्तिवादीनां
गालादयःस्युः॥ भूञ्प्रइतिस्थिते॥ ॥ भुवोबुग्लुङ्गिः॥ अचि॥ लिटिधा
त्तोरनभ्यासात्स्य॥ लिटिपरि॥ नभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्यद्वेस्तः आ

५ अतीताया राः यश्चाद्धनागामित्याः पूर्वार्द्धेनचसहितोदितसोऽद्यतनःतद्वतिरिक्तोऽनभ्यतनः॥ ५

दिभूतादचः परस्पदितीयस्य॥ भूवभूवअइतिस्थिते॥ ॥ पूर्वोऽभ्यासः॥ अत्रये
हेतयोः॥ ॥ हलादिः शेषः॥ अत्रभ्यासस्यादिर्हलशिष्यतेऽन्येनुष्यंते॥ ॥ हुत्त्वः॥
अभ्यासस्याचः॥ ॥ भवतेरः॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात्प्रिति॥ अभ्यासेचर्चः॥
अभ्यासेकलांचरः स्युर्जशश्च॥ ऊशांजशः खयांचरइतिविवेकः॥ वभूवावभू
वतुः॥ वभूवुः॥ ॥ लिप्च॥ लिङादेशस्तिङ्गर्द्धधातुकः॥ ॥ आर्द्धधातुकस्येर्द्धला
देः॥ वभूविथ॥ वभूवथुः॥ वभूवश॥ वभूविवावभूविम॥ ॥ अनद्यतनेलुङ्॥
भविष्यत्पनद्यतनेथेधातोर्लुङ्॥ ॥ स्पनासील्लुङोः॥ धातोरेतौस्तौलुङो

वगदमेरवपदुठथचनेरकपपशवश

हृत् शिवः ३७

धातोरिति २

धरतः॥ शवाद्ययवाद्यः॥ डित्वसा मर्थ्यादभस्यापिटे लोपः॥ लुङ् इति लु
 ङः लुङोर्ग्रहणं॥ आर्द्धधातुर्वंशेषः॥ तिङ् शिद्भ्योन्यो विहितः प्रत्य
 यरुतत्संज्ञः॥ इङ्॥ प्रथमस्य डारौ रसः॥ भविता॥ तासस्त्यो लो
 पः॥ सादौ प्रत्यये। रिवा रादौ प्रत्यये तथा॥ भवितारौ। भवितारः।
 भवितासि। भवितास्यः। भवितास्था। भवितास्मि। भवितास्वः। भवि
 तास्मः॥ लृट् शेषे च॥ भविष्यदर्थं ह्यातो लृट् क्रियार्थं यां क्रिया
 यामसत्यं सत्यां च॥ स्यः॥ इङ्। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यं
 ति। भविष्यसि। भविष्यथः। भविष्यथ। भविष्यामि। भविष्यावः।

को

भविष्यामः॥लो॥विधादिष्वर्थेषु धातोर्लो॥आशिषिलिङ्॥लो॥
एरुः॥लो॥इकारस्यङ्॥भवंतु॥तुह्योस्तातङ्शिष्यन्यतरस्यां॥आ
शिषितुह्योस्तातङ्वा॥परत्वात्सर्वादेशः॥भवतात्॥लो॥टलङ्वात्
॥लो॥टस्तामादयःसलोपश्च॥तस्थस्थमियांतांतंतामः॥ङितश्चतु
र्णांतामादयःस्युः॥भवतां॥भवंतु॥सेह्यपिच्च॥लो॥टः॥सेह्यः॥सपिच्च॥
अतोर्हः॥लुक्॥भव॥भवतात्॥भवतं॥भवतां॥मिर्निः॥लो॥टः॥आहुत्तमस्यपिच्च॥
लो॥हुत्तमस्याद्सपिच्च॥हित्योरुत्वंनङ्कारोच्चारणसामर्थ्यात्॥भवानि॥भ
वावा॥भवामः॥अनद्यतनेलङ्॥अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्॥लुङ्

रा.मः

॥४२॥

लुङ् लुङ् शु उदात्तः ॥ रङ्गं गस्याद् ॥ इतिश्च ॥ ङिः तोलस्य परस्मैपदमिकारं
तं यत्तस्य लोपः ॥ अभवत् अभवताम् अभवन् अभवः अभवन्तं अभवताम्
अभवाम् अभवाव अभवाम् ॥ विधिनिसंज्ञाणां संज्ञाणां धीष्टसंयुश्रयार्थने
बुलिङ् ॥ एष्वर्थेषुधातोर्लिङ् ॥ या सुङ् परस्मैपदेषुधातोर्ङिच् ॥ लिङ् य
रस्मैपदानां या सुङागमोर्ङिच् ॥ लिङ् सलोपो नन्त्यस्य ॥ सार्वधातुक
लिङो नन्त्यस्य सस्य लोपः ॥ इति प्राप्ते ॥ अतोऽयम् ॥ अतः परस्य सार्व
धातुकावयवस्य या सुङ्त्वस्य इय ॥ गुणः ॥ लोपो व्योर्वलि ॥ भवे
त् ॥ भवेतां ॥ केर्त्तुम् ॥ लिङ् ॥ भवेयुः ॥ भवेः ॥ भवेन्तं ॥ भवेताम् ॥ भवेयं ॥ भवेवाम् ॥

वेम॥ लिङ्गशिषि॥ आशिषिलिङ्गस्तिङ्गर्धुधातुकसंज्ञः॥ किदाशिषि॥
 लिङ्गेयासुङ्कित॥ स्कारितिसलोयः॥ कृत्तिव॥ गितकित्ति-त्रिमित्ते
 उग्लक्षणेङ्कोरुणावृद्धीनस्तः॥ भूयात्॥ भूयास्तां॥ भूयासुः॥ भूयाः॥
 भूयासां॥ भूयासा॥ भूयासां॥ भूयास्वा॥ भूयासां॥ लुङ्॥ भूताथेधाते रामः
 लुङ्॥ माङि-लुङ्॥ सर्वलकारायवाङ्॥ स्मोत्तरेलुङ्च॥ स्मोत्तरेमा ॥ ५३ ॥
 ङि-लुङ्॥ स्मालुङ्च॥ लिङ्गुङि॥ शवाद्ययवाङ्॥ च्छेदसच॥ गतिस्थाद्युया
 भूभ्यः परस्मैपदेषु॥ लुङ्गायाविहणादेशापिवती गृह्यते॥ भूसुवोस्तिङि॥ भूस्

तिङ्गः ९

तिङ्गे ९

सतयोः सार्वधातुकेतिङि-गुणोन॥ अग्रभूत्॥ अग्रभूतां॥ अभूवन्॥ अभूः॥ अ
 भूतं॥ अभूता॥ अभूतां॥ अभूवा॥ अभूमा॥ ॥ लिङ्ग-त्रिमित्तेलुङ्कियाति
 पत्तौ॥ हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्ग-त्रिमित्तं तत्र भविष्यथेधातोर्लुङ्किया
 याया अनिष्यत्तौ गम्यमानायां॥ अग्रभविष्यत्॥ अभविष्यतां॥ अभ
 विष्यन्॥ अभविष्यः॥ अभविष्यतं॥ अभविष्यता॥ अभविष्यं॥ अभ
 विष्यावा॥ अभविष्याम॥ सुवृष्टिश्चेदप्रविष्यत्तदासुमिक्षमप्रवि

व्यत्॥ इत्यादिज्ञेयं॥ ॥ अतः तात त्वममने॥ अतति॥ अत आदेः॥ अभ्या
 सस्यादेरतो दीर्घः॥ आत आततुः॥ आतुः॥ आतिथ॥ आतथुः॥ आत
 २॥ आतिवा॥ आतिम॥ अतिता॥ अतिव्यति॥ अतनु॥ आडजादातां॥ अ
 जादेः॥ गस्याद् लुङ् लुङ् लुङ् लुङ् लुङ्॥ आतत॥ अतेत॥ अत्यात॥ अत्यातां
 लुङि॥ सिचिश्ङागमेकते॥ ॥ अस्तिसिचोः॥ वृक्ते॥ विद्यमानातिचो
 तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईड्॥ इड् ईडि॥ सस्यलोपः॥ सिञ्जलोप

रामः
 ॥ ४५ ॥

सिञ्जलोपः अतिङ् वि पादित्वात्

एकादेशे सिद्धो वाच्यः॥ आतीत्॥ आतिष्यं॥ ॥ सिञ्जभ्यस्तविदिभ्य
 श्च॥ सिचोर्भ्यस्ताद्धिदेश्च परस्यङि॥ त्संवभितोर्ङेर्जुत्॥ आतिषुः॥ आ
 तीः॥ आतिषुं॥ आतिषु॥ आतिष्यं॥ आतिष्य॥ आतिष्यत्॥ ॥
 गदव्यक्तायां वावि॥ गदति॥ कुहेश्चुः॥ अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गा
 देशः॥ अत उ प धायाः॥ वृद्धिर्जिति शितिव प्रत्यये॥ जगाद॥ जगदतुः॥ ज
 गदुः॥ जगदिथ॥ जगद॥ ॥ साचुत्तमोवाणित्स्यात्॥ जगद॥ जगद॥ जग
 दिवा॥ जगदिम॥ गदिता॥ गदिष्यति॥ गदतु॥ अगदत्॥ गदेत्॥ गद्यात्॥ ॥ अ

तो हलसिचोः॥ हलादेल् घोरतो वृद्धिर्वेडादौ सिवि॥ अगादीत्॥ अगदी
 त्॥ अगदिष्यत्॥ ॥ गुप्तरक्षो॥ गुप् दूय विद्धि यलियनिभ्य आ यः। स्वा
 थे॥ ॥ सनाद्यन्ता धातवः॥ सनाद्यः कमे र्णिङ् ताः प्रत्यया अन्ते ये षांते
 धातु संज्ञाः॥ धातुत्वात्त्वडादयः॥ रुत्वं लघु॥ संयोगे गुरुः॥ दीर्घवगु
 रुः॥ पुगंतल्लघूपधस्य च॥ पुगंतल्लघूपधस्य चांगस्ये को गुणः सा
 र्वधातुकार्द्धधातुकयोः॥ गोघायति॥ आयादय आर्द्धधातुके वा॥ आ
 र्द्धधातुकविव क्षायाभायेऽऽशिरो वासु॥ कास्यनेकाच आम् वक्त
 सनक्पक् कास्यरक्पक् कपतो धारक्षि यति ज्यजेतथा। यगा यश् यरु तिङ्चेति द्वा

५॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५५ ॥

व्यो लिटि॥ कास आम् विधानात्तस्यनेत्वं॥ ॥ अतो लोपः॥ आर्द्धधातुको
 यदेशे यददंतं तस्यातो लोप आर्द्धधातुके॥ आम॥ आमः परस्य लुक्॥
 ॥ कश्चानुप्रयुज्यते लिटि॥ आमन्नास्त्रिप्परः कश्चस्तयोऽनुप्रयुज्यते॥ ते
 षां द्वित्वादि॥ उरत्॥ अभ्यासस्य ऋतोत् प्रत्यये॥ वृद्धिः॥ गोपायांचका
 रा द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते॥ द्विर्वचने वि॥ द्वित्वनिमित्ते ऽवि अचौ आ
 दशो न द्वित्वे कर्त्तव्ये॥ गोपायांचक्रतुः॥ गोपायांचक्रुः॥ ॥ एकाच उप
 देशोऽनुप्रयुज्यते॥ उपदेशो यो धातुरेकाजनुदात्तश्चतत आर्द्धधातुकस्ये

क्वा गोपायां चरुम॥ गोपायां च भूवा गोपायामास॥ जुगोप॥ ॥ असं
 योगाच्चिद्विक्लि॥ असंयोगात्परोपिलिक्लिक्लि॥ जुगुपतु॥ जुगुपुः
 ॥ स्वरतिसूति॥ यतिधून्मूदितोवा॥ स्वरत्पादेरूदितश्च परस्य वलादि
 राई धातुकल्पेद्वा॥ जुगोपिथा॥ जुगुपथा॥ गोपिता॥ गोपायिता॥ गो
 पायिष्यति॥ गोपिष्यति॥ गोप्यति॥ गोपायतु॥ अगोपायीत॥ ॥
 वदवृजहलंतत्पाचः॥ एषामचोवृद्धिः सिचिपरस्मैपदेषु॥ इति प्राप्ते
 ॥ नेटि॥ इडादौ सिचिहलंतलक्षणावृद्धिर्न॥ अगोपीत॥ अगोप्सीत॥

रामः
 ॥ ४७ ॥

ऊलोऊलि॥ ऊलः परस्य सस्य लोपोऊलि॥ अगोप्रां॥ अगोपुः॥ अ
 गोप्सीः॥ अगोपुं॥ अगोपू॥ अगोप्यं॥ अगोपत्वा॥ अगोप्यत्वा॥ अ
 गोपायिष्यत॥ अगोपिष्यत॥ अगोप्यत॥ ॥ शिक्षये॥ क्षयति
 ॥ निक्षाय॥ अभ्यासस्यासवर्णे॥ अभ्यासस्येव वर्णवर्तयोरियदु
 व डौ स्तोत्रस्य वर्णवि॥ विशिष्यतुः॥ विशिष्युः॥ सकाच इति निवेधे प्रा
 प्ते॥ ॥ कसृभृवृस्तुडुस्तु क्वोलिदि॥ क्वादिभ्यस्वलिङ् इत्यन अ
 त्स्यादनिद्येपि स्यात्॥ ॥ अचस्तात्त्वत्थत्यनिद्येनित्यं॥ उपदेशे

१ जं तो ये धातुस्तो नित्यानि दन्तस्थल इह न ॥ उपदेशोऽत्र
 त ॥ उपदेशोऽकारवतस्तो नित्यानि दः परस्मथल इह न ॥ अ
 तो भारद्वाजस्य ॥ तो नित्यानि दः अदन्तादेव थलोनेऽभारद्वाज
 स्य मते ॥ तेना न्यस्य स्यादेव ॥ विक्षयिथा विक्षेथ ॥ विक्षियथुः वि
 क्षय ॥ विक्षियिवा ॥ विक्षिमिमा ॥ क्षेता ॥ क्षेप्यति ॥ क्षयतु ॥ अक्षय
 त ॥ क्षयेत् ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ अजंतांगस्य दीर्घो यादे
 प्रत्यये ॥ ननु कृत्सार्वधातुकयोः ॥ क्षीयात् ॥ तिचिवृद्धिः पर

रामः
 ॥ ५८ ॥

स्मैपदेषु ॥ इगंतांगस्य वृद्धिः तिचिपरस्मैपदे ॥ अक्षौषीत् ॥ अक्षे
 ष्यत् ॥ ॥ तपसंताये ॥ तपति ॥ ततापा ॥ ॥ अत एकहत्तमधेना
 देशादेशाः ॥ तिरुनिमित्रादेशादिकं न भवति यदंशं तदवयव
 स्यात्तं युक्तं हत्तमधस्थस्यात्तत्त्वमभ्यासलोपश्च किति तिदि
 ॥ तेपतुः ॥ तेपुः ॥ ॥ धलिचसेदि ॥ इडुतिथलिचप्रागुक्तं स्यात् ॥ तेपि
 थ ॥ तनय ॥ तेपथुः ॥ तेपा ॥ ततापा ॥ ततया ॥ तेपिवातेपिमातप्रा ॥ त

अतो भारद्वाजस्य

एताभ्यासलोपो

व॥ धादौ प्रत्यये सलोपः॥ अधिताध्वे॥ ॥ हसति॥ तासस्त्योः सस्य॥ अधिताहे॥ अधि
तास्वहे॥ अधितास्महे॥ अधिष्यते॥ अधिष्येते॥ अधिष्यंते॥ अधिष्यसे॥ अधिष्येथो॥ ए
धिष्यध्वे॥ अधिष्ये॥ अधिष्यावहे॥ अधिष्यामहे॥ ॥ अमितः॥ लोट् एतज्ज्याम्॥ अधतां
॥ अधेता॥ अधंतां॥ ॥ सिवाभ्यां वासौ॥ सर्वाभ्यां परस्य लोट् एतः॥ अधस्त्वो॥ अधेथां
॥ अधध्वं॥ एतरे॥ लोट् दुत्तमस्य॥ अधे॥ अधावहे॥ अधामहे॥ ॥ आट् आ॥ ऐधता
ऐधेतां॥ ऐधंतां॥ ऐधेथाः॥ ऐधेथां॥ ऐधध्वं॥ ऐधे॥ ऐधावहि॥ ऐधामहि॥ ॥
लिट् सीयुद्॥ सलोपः॥ एधेता॥ एधेयातां॥ ऊस्परत्॥ लिङ्॥ एधेरन्॥ एधेथाः॥
एधेयाथां॥ एधेध्वं॥ ॥ इमेत्॥ लिङ्देशस्य॥ एधेय॥ एधेवहि॥ एधेमहि॥ ॥

रामः

॥ ५० ॥

सुहृतिथोः॥ लिङ्स्तथोः सुद्॥ अधिषीष्ट॥ अधिषीयात्तां॥ अधिषीरन्॥ अधि
षीष्टाः॥ अधिषीयास्थां॥ अधिषीध्वं॥ अधिषीया॥ अधिषीवहि॥ अधिषी
महि॥ ऐधिष्ट॥ ऐधिष्यातां॥ ॥ आत्तनेयदेव्यनतः॥ अनात्येरस्यात्त
नेयदेव्य ऊस्परत्॥ ऐधिषता॥ ऐधिष्याः॥ ऐधिष्याथां॥ ऐधिध्वं॥ ऐधिद्वं
॥ ऐधिषि॥ ऐधिष्यहि॥ ऐधिष्यहि॥ ऐधिष्यता॥ ऐधिष्येतां॥ ऐधिष्यंता॥ ऐ
धिष्यथाः॥ ऐधिष्येथां॥ ऐधिष्यध्वं॥ ऐधिष्ये॥ ऐधिष्यावहि॥ ऐधिष्या
महि॥ ॥ इयचं षपाके॥ आदिर्भिदुडवः॥ धातोराद्या एते इतः॥ यच
धिवेति सलोपः ५

ति॥ यचते॥ ययाच॥ येचतुः॥ येचुः॥ येचिथ॥ ययकथ॥ येचे॥ यक्तासि॥ यः॥
 क्तासे॥ यक्षति॥ यक्षते॥ अयक्षत्॥ ॥ इति भ्वादिः ॥ ॥ अदभक्ष
 गो॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः॥ लुक्॥ अति॥ अतः॥ अदंति॥ अति॥ अत्यः॥
 अत्य॥ अदि॥ अक्षि॥ अक्षी॥ अक्षः॥ लिघन्पतरस्यां॥ अदोघस्तु॥ जघा
 स॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्तिन्पनिषु॥ सघाभुपधाया लोपोऽ
 जादौ क्तिन्नत्वदि॥ घस्पचत्त्वं॥ शातिवसिघसीनां चाइराकुभ्यां
 मेघां सस्यषः॥ जक्षतुः॥ जक्षुः॥ जघतिथ॥ अदा॥ आदतुः॥ आ

एषः
॥ ५९ ॥

दुः॥ इत्त्यन्निव्ययतीनां॥ अदक्त्वेज्स्त्पस्थलो नित्यनिष्ठा॥ आदिथा अ
 ता॥ अत्पति॥ अतु॥ अतात्॥ अतां॥ अदंतु॥ ॥ रुजभ्यो हि हि॥ अदि॥ अ
 तात्॥ अतं॥ अत॥ अदानि॥ अदावा॥ अदाम॥ ॥ अदसर्वेषां॥ अदोऽपुक्त
 सार्वधातुकस्याद्॥ आदत्॥ आतं॥ आदन्॥ आदः॥ आतं॥ आत॥ आदं॥ आ
 द॥ आत्॥ अघात्॥ अघातां॥ अघुः॥ अघात्॥ अघास्तां॥ लुक् सनोर्घस्तु
 अदः॥ ॥ पुषादिघुतादित्त्विदितपरस्मैपदेषु॥ स्यन्विवारणपुषादे
 र्घुतादेर्त्विदितश्च परस्मैपदेषु॥ अघस्त॥ आस्पत॥ ॥

अंतस्मिन्
द्वयविभा
गात्कृते
व्यापारः ३

शीरुत्वप्रे॥ शीरुः सार्वधातुके गुणः॥ शीते शयाने॥ शीतो रूपा शीतो
जादेशा स्यात्तीरुः॥ शीरते शीते शयाने शीते शीते शीते शीते शीते
शिरये शिर्याते शिरिपरे॥ शयिता शयिष्यते॥ शयानां शीरतां
प्रशीत शयीता शयीयातां शयीरन्॥ शयिषीष्ट॥ अशायिष्य
अशयिष्यत॥ ॥ दुह प्रपूरणे॥ अद्यस्तथोर्ध्वः॥ ऋषः परयोस्त
थयोर्धः स्यान्नतुदधातैः॥ दोग्धि॥ दुग्धः॥ दुहंति॥ धोक्षि॥ दुग्धे॥ दुह
ति॥ दुहते॥ धुक्षे॥ दुहाथे॥ धुग्धे॥ दुहे॥ दुहवे॥ दुहहे॥ दुदोहा॥ दुदहे॥

रामः
॥ ५२ ॥

दोग्धा॥ धोक्ष्यति॥ धोक्ष्यते॥ दोग्धु॥ दुग्ध्यात्॥ दुहन्तु॥ दुग्धि॥ दुग्धात्॥ दुग्धं॥ दुग्ध
दिहे॥ दोहावहे॥ दोहामहे॥ अधोक्॥ अधोग्॥ अदुग्धां॥ अदुहन्॥ अदोहं॥ अदु
ग्धं॥ अदुहातां॥ अदुहन्॥ अदुग्धं॥ दुह्यात्॥ ॥ लिङ्गसिवावात्मनेपदेषु॥ इक्
समीयाहलः यरौ जलादीलिङ् आत्मनेपदपरसिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः॥ धु
क्षीष्ट॥ ॥ शल्लङ्गुपधादनिटः क्तः॥ इगुपधोयः शल्लंतस्तस्मादनिटः श्रु
कादेशः॥ अधुक्षत्॥ ॥ लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदेषु॥ एव
क्तस्य लुग्वादन्त्येति॥ अधुक्षत्॥ अदुग्धं॥ क्तस्यावि॥ अजादौ तडि-क्त

त्यलोपः॥ अधुक्षातां॥ अधुक्षता अधुक्षथाः॥ अदुग्धाः॥ अधुक्षाथां॥ अधु
क्षधां॥ अदुग्धां॥ अधुक्षि॥ अधुक्षावहि॥ अधुक्षामहि॥ अदुहहि॥ अदुसहि
अधोक्षत्॥ अधोक्षता॥ ॥ इत्यदादिः॥ ॥ रुदानादनयोः॥ जुहोत्यादि
भ्यः श्रुः॥ लोपः॥ औ॥ धातोर्द्वस्तः॥ जुहोति॥ जुहुतः॥ उभेः॥ अस्तम्॥ षा
उदित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अस्तसंज्ञेस्तः॥ ॥ अ
दभ्यस्तात्॥ रुस्य॥ रुश्रुवोः सार्वधातुके॥ रुश्रुवोरनेकावोः संयोगपूर्
ववर्णस्य यणविसार्वधातुके॥ जुहुति॥ ॥ भीङी भृङ्वां श्रुवञ्च॥

रामः
॥ ५३ ॥

एभ्यो लिटि आम्वास्यादामिश्राविव कार्यंच॥ जुहुवांचकारा जुहावा होता
होष्यति॥ जुहोत॥ जुहुतात्॥ जुहुतां॥ जुहुतुः॥ जुहुधि॥ जुहुवामि॥ ॥ अजुहोत्॥
अजुहुतां॥ ॥ जुतिच॥ इगंतांगस्य गुणोऽजादौ जुति॥ अजुहवुः॥ जुहुयात्
हुयात्॥ अहोषीत्॥ अहोष्यत्॥ ॥ इति जुहोत्यादिः॥ ॥ दिवुं कीडां विजि
गीषां व्यवहारं द्युतिं सुतिं मोदं मदं स्वप्नं काङ्क्षितं गतिं पु॥ दिवादिभ्यः ण्यत्॥
शयोपवादः॥ हलिच॥ रेफ्वांतस्य धातो रुयधाय्या इको दीर्घो हलि॥ दी
व्यति॥ दिदेवा देविता॥ देविष्यति॥ दीव्यतु॥ अदीव्यत्॥ दीव्येत्॥ दीव्यात्॥ अ

देवीत् ॥ अदेविष्यत् ॥ एवं विवृतं तु संज्ञाने ॥ ॥ इति दिवादिः ॥ ॥ पुनः
 अभिषवे ॥ स्वादिभ्यः श्रुः ॥ शपो च वादः ॥ सुनोति ॥ सुनुतः ॥ सुन्वति ॥ सुनो
 वि ॥ सुनुथः ॥ सुनुथः ॥ सुनोमि ॥ ॥ लोपश्चान्तरस्योऽन्तोः ॥ असंयोगपूर्व
 स्य प्रत्ययो वारस्य लोपो वान्तोः परयोः ॥ सुनुवः ॥ सुन्वः ॥ सुनुमः ॥ सुन्मः ॥
 सुनुते ॥ सुन्वाते ॥ सुन्वते ॥ सुन्वहे ॥ सुनुवहे ॥ सुन्महे ॥ सुनुमहे ॥ सुषावा ॥ सुषुवे
 ॥ सोता ॥ सोष्यति ॥ सोष्यते ॥ सुनोतु ॥ सुनुतात ॥ सुनुतां ॥ सुन्वसु ॥ ॥ इतश्च प्रत्य
 यादसंयोगपूर्वात् ॥ असंयोगपूर्वात् प्रत्ययो तो हे लुक् ॥ सुनु ॥ सुनुतात् ॥

रामः
 ॥ ५५ ॥

सुनुते ॥ सुनुत ॥ सुनुवानि ॥ सुनुवावा ॥ सुनुवाम ॥ सुनुतां ॥ सुन्वातां ॥ सुन्वतां ॥ सु
 नुष्वा ॥ सुन्वार्था ॥ सुनुध्वं ॥ सुनुवै ॥ सुनुवावहे ॥ सुनुवामहे ॥ असुनोत ॥ असु
 नुतां ॥ असुन्वत् ॥ असुनोः ॥ असुनुते ॥ असुनुत ॥ असुन्वा ॥ असुन्वा ॥ असुन्म ॥
 असुनुता ॥ असुन्वातां ॥ असुन्वतां ॥ असुनुथा ॥ असुनुवार्था ॥ असुनुध्वं
 ॥ असुन्वि ॥ असुनुवहि ॥ असुनुमहि ॥ सुनुयात् ॥ सुनुयातां ॥ ॥ इत्यप
 दांतात् ॥ अपदांतादुपि पररूपमेकादेशः ॥ सुनुयुः ॥ सुनुयाः ॥ सुनुया
 तां ॥ सुन्वीत ॥ सुन्वीयातां ॥ सुन्वीरत् ॥ सुन्वीत् ॥ सुन्वीर ॥ सुन्वीयास्तां ॥

सुधीरन्॥ सुधीरन्मः परस्मैपदेषु॥ तिवश्च॥ असावीत्॥ असौ
 ष॥ असौष्यत्॥ असौष्यत्॥ ॥ इतिस्वादिः॥ ॥ ॥ नुदव्यथने॥ नु
 दादिभ्यः॥ शपोपवादः॥ नुदति॥ नुदतो नुतोद॥ नुतोदिथा॥ नुनुदो नु
 यात्॥ नुत्सीत्॥ अतोत्सीत्॥ अतुत्त॥ अतोत्स्यत्॥ अतोत्स्यत्॥ ॥ इति
 नुदादिः॥ ॥ रुधिरश्चावरणो॥ इरु इत्तंज्ञावाद्या॥ ॥ रुधादिभ्यः
 अम्॥ शपोपवादः॥ रुणद्धि॥ अतो रक्षोपः॥ अस्यात्ते अतो लोपः

रामः
॥ ५५ ॥

अरो अरितवर्तो कश्चिद् अरुणः अरुणः अरुणः

सार्वधातुकेङिति॥ रूधः॥ रूधंति॥ रूणस्ति॥ रूधः॥ रूधः॥ रूणध्मि॥ रूधः॥ रू
 ध्मः॥ रूधो॥ रूधातो॥ रूधते॥ रूत्सो॥ रूधातो॥ रूध्वो॥ रूधो॥ रूध्वहे॥ रूध्वहे॥ रूरो
 धा॥ रूधतु॥ रोह्वा॥ रोत्स्यति॥ रोत्स्यते॥ रूणद्धु॥ रूधात्॥ रूध्वा॥ रूधंतु॥ रूद्धि॥
 रूद्धात्॥ रूणधानि॥ ॥ सिपिधातो रूवा॥ धातो र्दस्य पदांतस्य सिपि रूवा
 ॥ अरुणात्॥ अरुणः॥ अरूधं॥ अरूधा॥ अरूध्वो॥ अरूध्वो॥ अरूध्वो॥ अरूध्वो॥ अरूध्वो॥
 रूधातां॥ अरूधत॥ रूध्यात्॥ रूधीत॥ रूध्यात्॥ रूत्सीत्॥ ॥ इति वाधा
 तो श्रेयः॥ अरूधत॥ अरोत्सीत्॥ अरूह॥ अरोत्स्यत्॥ अरोत्स्यत्॥ एवंभि

दिरविदारणे॥दिरिद्वैधीकरणे॥युजिरयोगे॥ ॥ इतिरुधादिः॥ ॥ तनुवि
स्तारे॥ तनादिकृ॥ शयोपवादः॥ तनोति॥ तनुते॥ तताना॥ तेने॥ तनिता॥ त
निष्पति॥ तनिष्पते॥ तनोतु॥ तनुतां॥ अतनोतु॥ अतनुत॥ तनुयात्॥ तन्वीत॥ तन्या
त्॥ तनिषीष्ट॥ अतनीत्॥ तनादिभ्यस्तथासोः॥ तनादेः सिवोवा लुक्त्वासासो
॥ अतन्ना॥ अतनिष्ठा॥ अतथाः॥ अतनिष्ठाः॥ अतनिष्पत्॥ अतनिष्पत्॥ ५
कृञ्करणे॥ करोति॥ अतउत्सार्वधातुके॥ उपत्ययांतकृञो नउत्सार्वधा
तुके किति॥ ॥ नभकुर्दुराम्॥ भस्पकुर्दुरोश्चोपधाया नदीर्घः॥ कुर्वन्ति

कुरुतः १

रामः
॥ ५६ ॥

नित्यं करोते॥ करोतेः प्रत्ययोकारस्य लोपो व्योः॥ कुर्वः॥ कुर्मः॥ कुरुते॥ चकार॥
चकथ॥ चकवा॥ चकमा॥ चक्रे॥ कर्त्ता॥ कृद्धनोः स्यो॥ कृतो हंते श्रस्वस्येष्ट॥ करि
ष्यति॥ करिष्यते॥ करोतु॥ कुरुतां॥ अकरोत्॥ अकुरुता॥ येच॥ कृञ्उलोपो
यादौ प्रत्यये॥ कुर्यात्॥ कुर्वीत॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ शेषकियादावाङ्
धातुके लिङि च कृतोरिङ्॥ क्रियात्॥ ॥ ३ ॥ अवरणीत्परो जलादी
लिङ्ः आत्मनेपदेष रसिञ्चैतौ कितौ स्तः॥ कृषीष्ट॥ अकार्षीत्॥ हुत्वा
दंगात्॥ सिवो लोपो जलि॥ अकृत॥ अकरिष्यत्॥ अकरिष्यत्॥ ॥ सं
घरिभ्यां करोतो भूषणे॥ आभ्यां करोतेः सुष्ट्॥ संस्क्रुति॥ ॥ इति तनोत्वा

त्वे ३

दिः॥ ॥ दुःकीभूदव्यविनिमये॥ कादिभ्यः आ॥ शपो घ वा दः॥ क्रीणाति
 ॥ ईहल्यघोः॥ आभ्यस्तयोरात ईसार्वधातुके कृतिहलि॥ क्रीणीतः॥ ॥
 आभ्यस्तयोरातः॥ लोपः कृति॥ क्रीणांति॥ क्रीणासि॥ क्रीणीथ॥ क्रीणी
 थ॥ क्रीणासि॥ क्रीणीवः॥ क्रीणीमः॥ क्रीणीते॥ क्रीणाते॥ क्रीणांते॥ क्रीणी
 थो॥ क्रीणीधो॥ क्रीणो॥ क्रीणीवहे॥ विक्राय॥ विक्रीयतुः॥ विक्रीयुः॥ विक्री
 थ॥ विक्रीयिथ॥ विक्रिये॥ क्रेता॥ क्रेष्यति॥ क्रेष्यते॥ क्रीणातु॥ क्रीणीता
 त॥ क्रीणीतो॥ क्रीणांतु॥ क्रीणीतां॥ क्रीणातां॥ क्रीणांतं॥ क्रीणीयात॥
 क्रीणीता॥ क्रीयात॥ क्रेषीष्ट॥ अक्रेषीत्॥ अक्रेष्ट॥ अक्रेष्यत्॥ अक्रेष्य

रामः
॥ ५७ ॥

प्रा०

त॥ ॥ इति क्रादिः॥ ॥ चुरस्तेये॥ सत्त्वापघाशसूयवीणातूलश्लोक
 सेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण चुरादिभ्योणिच्॥ स्वार्थे॥ ॥ णिच्श्च॥ णि
 जंतादात्मनेपदं कर्तृगामिनि क्रियाफले॥ चोरयते॥ चोरयांचके॥ चोर
 यांचभूवा॥ चोरयामास॥ चोरयिता॥ चोरयतु॥ चोरयतां॥ अचोरयत्॥ अ
 चोरयत॥ ॥ चोरनिटि॥ अनिडादावा ईधातुके लोर्लोपः॥ चोर्यात्॥ चो
 रयेत्॥ चोरयिषीष्ट॥ ॥ णिश्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि वङ्॥ वृश्चङ्कर्वर्थेनु
 डि॥ चोरइअतइति स्थिते॥ ॥ लोचञ्चुयधायाङ्स्वः॥ चङ्परे लो

सत्यापयति १ दी

यदंगंतस्यो यथायादुस्त्वः॥ ॥ वडि॥ अनभ्यासधात्ववयवस्यैकावः प्र
थमस्य द्वे स्तोः जादे स्तुद्धितीयस्य॥ ॥ सन्वत्तु घुनिचउः परेऽनग्लोपे
॥ चउः परे लोपयदंगंतस्य योभ्यासोलघुपरस्तस्य सत्रीवकार्यं स्यात्
सावग्लोपेऽसति॥ ॥ दीर्घो लघोः॥ लघोरभ्यासस्य दीर्घः सन्वद्वा
वविषये॥ अचुरत् अचौरयिष्यत्॥ अचौरयिष्यत्॥ ॥ इति द
शगणीयाः॥ ॥ स्वतंत्रः कर्त्ता॥ क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितो
र्थः कर्त्ता॥ ॥ तस्य योजको हेतुश्च॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तुसं
ज्ञश्च॥ ॥ हेतुमतिच॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ च वाच्ये धातोर्हि

रामः
॥ ५८ ॥

च॥ भवतं प्रेरयति भावयति॥ ॥ ओः पुयराज्यपरे॥ सनि परे यदंगं
तदवयवस्याभ्यासोऽत इत्स्यात् यवर्गयराजकारे स्ववर्गेषु परत॥
अवी भवत्॥ ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ इषिक
र्मणो धातो र्षिणो कर्तृकात् सन्वेच्छायां॥ यठ व्यक्तायां वाचि॥ इ
द॥ सन्यज्ञेः॥ सन्नंतस्य यदंगंतस्य च पुथमैकावो द्वे स्तोः जादे स्तुद्धि
तीयस्य॥ ॥ सन्नतः॥ अभ्यासस्यात इत्सनि॥ यठितुमिच्छति विपठि
यति॥ कर्मणः किं॥ गमनेनेच्छति॥ समानकर्तृकात् किं॥ शिष्याः प

हंतितीक्ष्णतिगुरुः॥ ॥ धातोरेकावोहलादेः क्रियासमप्रिहारे यद्॥
 योनः पुन्ये भृशार्थे वद्योत्ये॥ गुरो यद्गुलुकोः॥ अभ्यासस्य॥ पुनः पु
 नरतिशयेन वा भवति बोध्यते॥ ॥ सुपञ्चात्मनः क्यच्॥ इषिकर्म
 एषितुरात्मसंबन्धिनः सुवन्तादिष्ठायां क्यच्वा॥ ॥ सुयोधातु प्राति
 षदिकयोः॥ एतयो रदयवस्य सुयो लुक्॥ ॥ क्यचित्॥ अवर्णस्य इ
 ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति॥ करण्यदिभ्यो यक्॥ एभ्यो धातुभ्यो
 नित्यं यक् स्वार्थे॥ करण्य भृगात्रविघर्षणे॥ करण्यते॥ करण्यति इ
 त्यादि॥ कर्त्तरि कर्म व्यतिहारे॥ क्रियाविनिमयेद्योत्ये कर्त्तव्योत्तम

कर्मविपर्यते

रामः
॥ ५२ ॥

नेयदं व्यतिलुनीते॥ अन्यस्य योग्यं लवणं करोतीत्यर्थः॥ ॥ भावकर्म
 णोः॥ लस्यात्मनेयदं॥ सार्वधातुके यक्॥ धातोर्यक् भावकर्म वाचिनि
 सार्वधातुके॥ भावः क्रिया॥ साच भावार्थलकारेणानूद्यते॥ ॥ युष्मद
 स्मद्वांसमानाधिकरणभावात् प्रथमपुरुषः॥ तिङ्वाच्यक्रियायां न्य
 ड्वयरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिः॥ किंत्वेकवचनमेवोत्तर्गत
 ॥ त्वयामया अन्ये श्रभूयते॥ वभूवे॥ स्पसि वसी युक्ता सिषु भावक
 र्मणो रूपदेशे जनग्रहदृशं वाचिणवदिष्ट्व॥ उपदेशे योश्चतदन्तानां ह
 लादीनां च विणीवांगकार्यं वास्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादी

नामिडागमश्च॥ चिरवद्वावयक्षेऽयमिदं॥ चिरवद्वावाहुः॥ भाविता। भविता
। भाविष्यते। भविष्यते। भूयतां। अभूयता। भूयेता। भाविषीष्ट। भविषीष्ट॥ ॥ विरा
भावकर्मणोः॥ त्रैश्विणभावकर्मवाचिनितेपरे॥ अभावि। विणोलुक्॥ विराः प
रस्यतशब्दस्यनुक्। अभाविष्यता। अभविष्यता। अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्स
कर्मकः॥ अनुभूयते। आनन्दश्चैत्रेणत्वयामयाव॥ अनुभूयेते॥ अनुभूयते
। त्वमनुभूयते। अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविषातां। अन्वभविषातां॥ ॥
इति तिङ्गन्तं॥ ॥ ३०॥ ॥ धातोः॥ आनृतीयांतये प्रत्ययास्ते धातोः
परे स्युः॥ ॥ वासरूपोऽस्त्रियां॥ अस्मिन्धात्वधिकारेऽस्मरूपोऽपवादप्रत्यय

रामः
॥ ६० ॥

सधद्वौ ३ टी

उत्सर्गस्य वा बाधकं स्यादधिकारे कं विना॥ कृत्वाः॥ एवुत्तृत्वा वित्यतः प्राक् कृत्य
संज्ञाः स्युः॥ कर्त्तरि कृत्॥ इति प्राप्ते॥ तयोरेव कर्त्तृत्वरवर्त्तार्थाः॥ एते भावक
र्मणोरेव स्युः॥ तव्यत्तव्यानीयरः॥ सधितव्य। सधनीयं त्वया॥ भावे औ
त्सर्गिकमेकवचनं स्त्रीवत्त्वं च॥ विञ्चयने॥ वेतव्यश्चयनीयो बाधर्म
स्त्वया॥ अचोयत्॥ इदंति। आतः। गुणः॥ देयः॥ एति स्तुशास्वृदनुषः
क्वप्॥ ॥ ऊस्वस्यपितृकृतिनुक्। इत्थं। स्तुत्यः॥ शासु अनुशिद्धौ॥ शा
सइदः। हलोः॥ शास उपधायाः इः स्यादडिः हलादौ कृति॥ शिष्यः। वृ

इगत्तौ २ सुसुत्तौ २

वृत्तसंवरणे १

भुजपात्रेनापवहारयोः ३

त्यः॥ आदृत्यः नृष्यः॥ ॥ अहलो ह्येत॥ अवरणात्ताद्वलंता चरणत॥ ॥
 वज्रोः कुघिरापतोः॥ वज्रोः कुत्वंघ्रितिरापतिव॥ निष्ठाया मनिट इति वाच्यं
 ॥ तेनेह न गज्यम्॥ ॥ मृजेर्वृद्धिः॥ मृजेरि को वृद्धिधातु प्रत्यये॥ माग्यः॥ प्रो
 ज्यं॥ भक्षे॥ भोग्यमन्यत॥ एवुत्तृचो॥ धातोरेतौ स्तः॥ ॥ युवोरनाको॥
 युवुस्तयो रनुनासिकयोः क्रमादन अक एता वादेशौ स्तः॥ कारकः॥
 कर्ता॥ ॥ नंदिग्रहिषवादिभ्यो लुगि न्यवः॥ नद्यादेर्ल्युर्ग्रहादेर्णिनिः
 यवादेरवस्यात्॥ नंदयंतीति नंदनः॥ जनार्दनः॥ लवणः॥ ग्राही॥ स्था

दुनदिसमृद्धौ

अर्धगतौ यावन्नेव लूनं देदते स्थाग
गृह उपादाने

रामः
॥ ६१ ॥

ति निवृत्तौ

आतो लोपः ६ तिपातः

धृमधारणो ३ महीधारयतीति ३

रूपमसिनि भुजपात्रे
षट्पदेभ्योऽप्युभय

धंभुभयः प
तने

यी॥ ॥ आतोयुक्चिराक्तोः॥ आदंताह्वानोर्युक्चिरात्तवर्ज
 नितिगितिच॥ मंत्री॥ पवः॥ आकृतिगणोयं॥ मूलविभुजादिभ्यः कः॥ मूला
 निविभुजति मूलविभुजोरथ॥ महीधुः॥ कुधुः॥ तत्रोपपदं सप्रमीस्थं॥ सप्र
 म्यंतेपदे कर्मणीभ्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुंभादितद्वाचकं यदमुपपदसंज्ञं
 ॥ ॥ कर्मरूपरा॥ कर्मणि उपपदे धातोरण॥ कुंभं करोतीति कुंभकारः॥ ॥ आ
 तोऽनुपसर्गे कः॥ गोदः॥ कंवल्दः॥ क्रियव॥ धातोः॥ अन्येभ्योपि दृश्यते। य
 र्नाधत्॥ ॥ कृत्तवत् निष्ठा॥ निष्ठाभूतार्थवृत्तेर्धातोः॥ स्नातं मया। स्नुत
 स्त्वया विष्णुः॥ विश्वं कृतवान्॥ कृवापाजिमिस्त्वपि साध्वभूषउण॥ करोती

उजिद्व्यासर्वतामस्थावे
वालादभ्यात प्ररपतीति वाहप्रद ३

ह्मावोवे ३

५ अथर्णांताड
वर्णांताडय

ति कारुः॥ वायुः॥ पायुः॥ गुदं॥ जायुरौ बंधं॥ मायुः पित्तं॥ स्नादुः॥ साधुः॥ आभुशीधुं
॥ उणादयो वहुलं॥ एते वर्तमाने संज्ञायां स्फुः॥ केविदविहिता अयूह्याः॥ ॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनुवक्ष्यमेतच्छ्रुत्वा
दिषु॥ ॥ भावेति द्वावस्था यत्रेधात्वर्थवाच्येधातोर्धन॥ धाकः॥ एरव॥ चयः॥
अथैरव॥ यवः॥ स्तवः॥ स्त्रियां क्तिन्॥ स्त्रीलिंगे भावादोक्तिन्। यमो यवादः॥ कृति
ः॥ स्तुतिः॥ भूतिः॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पू
र्वकाले विद्यमानाद्वातो भावेत्का॥ भुक्त्वा वुजति। हित्व मतंत्रे॥ स्नात्वा भुक्त्वा पी
त्वा वुजति॥ समासेन न पूर्वोक्तोत्पद्य॥ अव्यय पूर्वपदे न न समासे क्तोत्पद्ये

क्रियांतरा का क्षत्वं सिद्धावस्था यत्रे ५ दी दुपचक्ष्माके ५

रामः
॥ ६२ ॥

स्मृतिं तायां ३

शः॥ तुक्॥ प्रकृत्यः॥ ॥ आभीक्ष्ण्येण तुल्यं॥ योनः पुन्ये द्योत्ये त्काविषयेण मु
ल॥ त्काव॥ ॥ नित्यवीक्ष्योः॥ आभीक्ष्ण्ये वीक्ष्यायां च द्योत्ये यदस्य द्वित्वं स्यात्
॥ आभीक्ष्ण्येति उंतेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च॥ स्मारं स्मारं न मति शिवां स्मृत्वा
स्मृत्वा॥ ॥ इति कृदन्ताः॥ ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमा
त्रे प्रथमा॥ त्रियतो यस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमा
त्राद्याधिके संख्यामात्रे च प्रथमा॥ उच्चैः॥ नीचैः॥ कृष्णः॥ श्रीः॥ ज्ञानं॥ लिंगमा
त्रे। तटः॥ तटी। तटं॥ दोरणे वीहिः॥ वचनं संख्या। एकः॥ द्वौ॥ बहवः॥ संबोधने च प्रथमा॥
हेरमा॥ १॥ कर्तुं शक्ति तत्सं कर्म॥ कर्तुः क्रियया पुमि ह्यत सं कारकं कर्म सं

॥ कर्मणि द्वितीया ॥ अनुक्ते ॥ हरिं भजति ॥ अभिहिते तु कर्माद्यौ प्रथमा ॥ हरिः सेव्य
 ते ॥ लक्ष्म्या सेवितः ॥ २ ॥ साधकतमं करणं ॥ क्रिया सिद्धौ प्रकृत्यो यकारकं
 करणं स्यात् ॥ ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनुक्ते ॥ रामेण वारो न हतो वाली
 ॥ ३ ॥ कर्मणा यमभिप्रेतिसं प्रदानं ॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रेतिसं प्र
 दानसंज्ञः ॥ चतुर्थी सं प्रदाने ॥ अनुक्ते ॥ विद्या यगं ददाति ॥ ४ ॥ ध्रुवमपाये
 पादानं ॥ अया यो विश्वेष्टस्तस्मिन्साध्येऽवधिभूतमपादानं ॥ अयादाने यं
 चमी ॥ ग्रामादायाति ॥ धावतोऽश्वात् यतति ॥ ५ ॥ षष्ठी शेषे ॥ कारक प्राति
 पदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः ॥ तत्र षष्ठी ॥ राज्ञः पु

रामः
॥ ६३ ॥

रुषः ॥ कर्मादीनामपि संभ्रमात्राविवक्षायां षष्ठी वा ॥ सतांगतः ॥ सर्पिषो
 जानीते ॥ मातुः स्मरति ॥ एधोदकस्यो यस्तु रुते ॥ भजे शंभो श्रुरणयोः ॥ फलानां
 तृप्तः ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ कृद्योगे कर्तृरि कर्मणि च षष्ठी ॥ कृष्णस्य कृतिः ॥ ज
 गतः कर्त्ता कृष्णः ॥ ६ ॥ आधारो धि करणं ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठ क्रियायाः
 ॥ स प्रस्यधिकरणो वा ॥ वाहुरंति केभ्यः ॥ औपश्रेयिको वैषयिकोऽभिमान
 यकश्चेत्याधारस्त्रिधा ॥ कर्ते आस्ते ॥ स्थाल्यां पवति ॥ मोक्षेऽच्छास्ति ॥ सर्व
 स्मिन्नात्मास्ति ॥ वनस्य दूरे अंति के वा ॥ ७ ॥ इति सुवर्थाः ॥ ॥ समासः
 संवधा ॥ सवविशेषसंज्ञादिनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः ॥ प्रायेण पूर्वपदा

र्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः॥ प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः॥ तत्पुरुष
 भेदः कर्मधारयः॥ कर्मधारयभेदो द्विगुः॥ प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्च
 तृतीयः॥ प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः पंचमः॥ ॥समर्थपदविधिः॥ पदसंवेष्टि
 योविधिः समर्थश्रितो बोधः॥ ॥ प्राक्कारात्समासः॥ ककाराः कर्मधारय
 इत्यतः प्राक्समास इत्यधिक्रियते॥ सहसुया॥ सुसुया सहवासमस्यते। समा
 सत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुवल्लुक॥ पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। भूतपूर्ववरदिति निर्देशा
 त् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च। वागर्थोऽववा
 गर्थविव॥ ॥ इति केवलः॥ ॥ अव्ययीभावः अधिकारः प्राकृतपुरुषात्

तमः
 ॥ ६५ ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्पयासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावप
 श्याद्यथानुपूर्व्ययोगयद्यसादृश्यसंयत्तिसाकल्यांतवचनेषु॥ विभक्त्यर्था
 दिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तेन सह समस्यते। अविग्रहो नित्यसमासः॥ अस्वय
 दविग्रहो वा॥ विभक्तौ हरिडि अधि इति स्थिते॥ प्रथमानिर्दिष्टसमास उपस
 र्जनं। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनं स्यात्॥ उपसर्जनं पूर्वम्॥ समा
 से॥ इत्यधेः प्राक्प्रयोगः॥ अव्ययीभावश्च॥ अव्ययं स्यात्॥ सुवल्लुक॥
 हरौ इत्यधि हरि॥ ॥ नाव्ययीभावादतो मत्वर्थवत्त्वाः॥ अदंतोऽव्ययीभा
 वात्सुयो न लुकात्तत्पदं च मीं विना अमादेशश्च॥ कश्चिदप्यसमीपमुपकृतं

तृतीयासप्तमोर्वहलं॥ अदन्तादव्ययीभावात्॥ उपरुक्षं॥ उपरुक्षेन। उपरु
 क्षे। मद्राणांसमृद्धिःसुमदं॥ यवनानांवृद्धिर्दुर्यवनं॥ ॥ एकविभक्तिवापू
 र्वनिघाते॥ विग्रहेयन्नियतविभक्तिकंतदुपसर्जनंनतुतस्य पूर्वनिघातः।
 गोस्त्रियोह्यसर्जनस्य॥ उपसर्जनंयोगेशब्दः स्त्रीप्रत्ययांतं चतदुपस
 र्जनंतदंतस्य प्रातिपदिकस्य ऊत्त्वः॥ मक्षिकानामभावो निर्मक्षिकं
 हिमस्यात्ययोः तिहिमं॥ निद्रासंप्रतिनयुज्यतेति निद्रं॥ हरिशब्दस्य प्र
 काशइति हरिः॥ विद्योः पश्चादनुविद्यु। योग्यता बोधा यदार्थानतिवृत्ति
 सादृश्यानि यथार्थाः॥ रूपस्य योग्यमनुरूपं। अर्थमर्थं प्रतिप्रत्यर्थं। श

रामः
॥ ५५ ॥

क्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति॥ ॥ अव्ययीभावेवाकाले। सहस्यसः॥ हरेः
 सादृश्यं सह रि। कालेतु सह पूर्वार्हः॥ ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणोत्पनु ज्येष्ठं॥ चक्रौ
 रायुगयत्सचक्रं। संहरासख्याससखि। क्षत्राणांसंपत्तिः सक्षत्रं। तृणा
 मप्यपरित्यज्य स तृणमत्ति। अग्निग्रंथययंतमधीतेसाग्नि। तद्धिताः। आ
 यंवमसमाप्तेरधिकारः॥ ॥ अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः॥ शरदादि
 भ्यश्चरत्स्यात्समासांतो व्ययीभावे॥ शरदः समीपमुपशरदं। प्रतिवि
 याशं॥ ॥ अनश्च॥ अनन्तादव्ययीभावादृच्॥ नस्तद्धिते॥ नांतस्य भस्येष्टे
 विवाशास्त्वा सरिद्रदेयण वर्जितमोर्भता इति विश्वः॥ ५५ ॥

लोपसहिते॥ उपराजं॥ अध्यात्मं॥ इत्यव्ययीभावः॥ ॥ तत्पुरुषः॥ अधिकारः प्राग्वह
 वीरेः॥ द्विगुश्चतत्पुरुषः॥ ॥ द्वितीयाश्रितातीतयतितगतात्प्राप्रायत्रैः॥ द्वितीयातं
 श्रितादिप्रकृतिकैः सुवर्तैः सहवासमस्यते॥ कृष्णश्रितः॥ कृष्णश्रितः॥ ॥ तृतीयातत्क
 नार्थेनगुणावचनेन॥ तृतीयातं तृतीयातार्थकृतवचनेनगुणानार्थेनवसहप्राग्वत्
 ॥ शंकुलयाखण्डः॥ शंकुलयाखण्डः॥ धान्येनार्थो धान्यार्थः॥ कर्तृकरणकृतावहुलं॥
 कर्तृकरणवत्तृतीयाकृतं तेनवहुलंप्राग्वत्॥ हरिजातः॥ नखनिर्मितः॥ ॥ चतुर्थी
 तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः॥ चतुर्थ्यंतार्थययत्तद्विनाअर्थोदिमिश्रवत्
 र्थ्यंतंप्राग्वत्॥ मूपायदाह॥ मूपायदाह॥ तदर्थेनप्रकृतिविकृतिभावस्व॥ तेनेहन
 तृतीयातार्थकृत इति गुणशब्दस्यार्थः

५१
 रं विज्ञेयं
 रामः
 ॥ ६६ ॥

म ३

रंधनायस्थाली॥ अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिंगतावेतिवाच्यं॥ द्विजाया
 यंद्विजार्थः सूयः॥ द्विजार्थायवागूः॥ द्विजार्थययः॥ भूतवलिगोहितं॥ गोसु
 खं॥ गोरक्षितं॥ यंचमीभयेन॥ वोरदयं॥ चोरभयं॥ षष्ठी॥ सुवर्तैः न प्राग्व
 त्॥ राजः पुरुषः॥ राजपुरुषः॥ ॥ सप्तमीशौरोः॥ सप्तम्यंतं शौरोऽदिभिः प्राग्व
 त्॥ अक्षेषुशौरोः॥ अक्षशौरोः॥ द्वितीयातृतीयेति योगविभागादन्यत्रापि॥
 द्वितीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशान्तमासोज्ञेयः॥ तद्विनार्थोत्तरपदेसमाहा
 रः॥ तद्विनार्थेविषयेउत्तरपदेचपरतः समाहारेचवाच्येदिक् संख्येच प्रा

ग्वत्॥ पूर्वस्यां शाखायां भवः पौर्वशाखा इति समासजाते। सर्वनामो वृत्तिमात्रे पृ-
 र्वस्य पुंवद्भावः॥ ॥ दिक् पूर्वयदा संज्ञायां त्रः॥ अस्माद् भवाग्रथे ओरसंज्ञायां॥
 तद्धिते चामादेः॥ त्रित्तिगिति वनद्धिते अचामादेरवो वृद्धिः॥ यस्येति च॥ पौर्वशाखः
 पंचगावो धनं यस्येति त्रिपदवहुव्रीहौ कृते द्वंद्वतत्पुरुषयो रूत्तरपदे नित्यसमास
 वचनं॥ गोरतद्धितलुकि॥ गौतात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासांतौ नतद्धितलुकि॥ पंचग
 वधनः॥ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ संख्या पूर्वो द्विगुः॥ तद्धिता
 र्थे त्यत्र॥ ॥ द्विगुरेकवचनं॥ द्विग्वर्थः समाहारे एकवत् स्यात्॥ ॥ सन पुंसकं॥ स

राम
॥ ६७ ॥

माहारे द्विगु द्वंद्वश्च न पुंसकं॥ पंचानां गवां समाहारः पंचगवं॥ ॥ विशेष
 णां विशेष्येण बहुलं॥ भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत्॥ नी-
 लं च तदुत्पलं नीलोत्पलं॥ बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यं। कृष्णसर्पः क्वचि-
 न्न॥ रामोज्ञा मदन्यः॥ ॥ उपमानानि सामान्यवचनेः॥ घन इव श्यामः
 ॥ घनश्यामः॥ ॥ पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणो॥ अवयविना
 सह पूर्वोदयः संसृते॥ एकत्वसंख्या विशिष्टश्चेदवयवी॥ षष्ठी समा-
 सापवादः॥ पूर्वकायस्य पूर्वकायः॥ अपरकायः॥ एकाधिकरणोक्तिः। पृ-
 थक्कात्राणां॥ ॥ अद्वैत पुंसकं॥ समांशवाच्यं द्वंद्वशब्दो नित्यं कीदृशो प्राग्व

न॥ अर्द्धपिप्ल्याः॥ अर्द्धपिप्लली॥ शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदेलोपश्च॥ शा
 कप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः॥ देववाह्रणः॥ न॥ सुपाप्रभवत॥ नलो
 पोन्नः॥ नओन्नस्पलोपउत्तरपदे॥ अवाह्रणः॥ तस्मान्नुडवि॥ लुपन्नकारन्नज
 उत्तरपदस्याज्ञादेर्नुड॥ अनश्चः॥ कुगतिप्रादयः॥ एतेसमर्थेननित्यंसमस्यते
 कुत्तितः पुरुषः॥ कुपुरुषः॥ ॥ दुर्घ्यादिद्विप्रावश्च॥ दुर्घ्यादयश्च्यंताश्चकि
 यायोगे गतिसंज्ञाः स्युः॥ दुरीकृत्य॥ शुक्लीकृत्य॥ पटपटाकृत्य॥ सुपुरुषः॥
 उपपदमतिः॥ उपपदंसमर्थेननित्यंसमस्यते॥ इति॥ तश्चासमाप्तः॥ कुं

रामः
 ॥६८॥

भंकरोतीति कुंभकारः॥ अतिदुर्किं॥ माभवानभूत॥ माकिः लुकिः तिनिर्येसात्॥ मा
 रुः उपपदं॥ ॥ अहः सर्वेकदेशसंख्यातपुरुषाश्चरात्रेः॥ एभ्योरात्रेरप्य
 ज्ञात्संख्याव्ययादेः॥ ॥ रात्राह्लाहाः पुंति॥ एतदंतौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्तेव॥
 अहश्चरात्रिश्च अहोरात्रः॥ सर्वरात्रः॥ संख्यातरात्रः॥ संख्यापूर्वरात्रं की
 वं॥ द्विरात्रं॥ अतिरात्रः॥ ॥ राजाहः सखिभ्यश्च॥ एतदंतात्तत्पुरुषादृशः॥
 परमराजः॥ ॥ आत्महतः समानाधिकराराजातीययोः॥ महाराजः॥ प्र
 कारवचनेजातीयः॥ महाप्रकारो महाजातीयः॥ ॥ द्यक्षः संख्याया

महव्रीह्यशीतोः॥ आत्मात्॥ अधिकादशद्वादश॥ अष्टाविंशतिः॥ परव
 स्त्रिंशं दं दत्तपुरुषयोः॥ कुक्कुटमयूरविभे॥ अर्द्धपिप्पली॥ ॥ सामान्ये
 नपुंसकं॥ मृदुपचति॥ प्रातःकमनीयं॥ ॥ इति तत्पुरुषः॥ ॥ अनेकमन्य
 पदार्थे॥ अनेकं प्रथमांतमन्यपदार्थे विर्तमानं वासमस्यते॥ सवहुव्रीहिः॥ ॥ सप्त
 प्रीविरोधरोवहुव्रीहो॥ सप्तम्यंतं विशेषणं वहुव्रीहो पूर्वस्यात्॥ हलदंतात् सप्त
 म्याः संज्ञायां॥ हलंताददंतात् सप्तम्या अलुक्॥ कर्णे कालः॥ अतएव ज्ञापका
 त्व्यधिकरणपदो वहुव्रीहिः॥ प्राप्तामुदकं यं प्राप्नोदको ग्रामः॥ उठरथो

रामः
॥ धृत् ॥

१३३॥ उपरुतयशूरुदः॥ उद्धृतौ दनास्थाली॥ पीताम्बरो हरिः॥ वीरपुरुषो ग्रा
 मः॥ स्त्रियां युंवद्वाधितपुंस्कादन्तुः समानाधिकरणो स्त्रियामपूरणी प्रि
 यादिषु॥ उक्तपुंस्कादन्तुः भावो यत्र तथा भूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य युंवा
 चकत्वेव रूपं स्यात् समानाधिकरणो न तु पूरणं प्रियादौ च॥ वित्रगुः रूप
 वद्भायः॥ अप्रियादिषु किं॥ कल्याणी प्रियः॥ वहुव्रीहो सकथ्यक्षोः स्वांगा
 त्ववत्॥ सकथ्यक्षं तादृहव्रीहेः षच्॥ षः प्रत्ययस्य आदिरित्॥ दीर्घसकथ्यः
 ॥ पित्वा तद्गीष्॥ कामाक्षी॥ उरः प्रभृतिभ्यः कप्॥ व्यूढोरस्कः॥ प्रियसर्पि

कः॥ ॥ शेषादिभाषा॥ अनुक्तं समासांताद्वह्वीहेः कश्चा॥ महायंस्कः॥ महा
 यशाः॥ ॥ इतिवह्वीहिः॥ ॥ चार्थेद्वंद्वः॥ अनेकं सुवंतं चार्थेवर्त्तमानं वा
 समस्यते सद्वंद्वः॥ समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारार्थाः॥ तत्रेश्वरं
 गुरुं च भजत्वेति॥ परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः॥ मि
 क्षामृगां चानयेति॥ अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेऽन्वाचयः॥ अनयो रसामर्थ्या
 त्समासोन॥ धवरवदिरोद्धिधीति॥ मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः॥ संज्ञाय
 रिभाषमिति समूहः समाहारः॥ ॥ राजदंतादिषु परं॥ एषु पूर्वप्रयोगाहं
 परं स्यात्॥ दंतानां राजा राजदंतः॥ ॥ दंदेधि॥ पूर्वस्मीत्॥ हरिहरो॥ ॥

रामः
॥ ७० ॥

अजाद्यदंतं॥ ईराकृष्णो॥ ॥ दंदश्च प्राणितूर्यसेनांगानां॥ एषां दंद एकव
 त्स्यात्॥ प्राणिपादं मादंगिकपाराविकं॥ रथिकाश्चारीहं॥ दंदश्चुदं यहां
 तात्समाहारे॥ चवर्गान्तादृषहांताच्चदंदद्वत्स्यात्समाहारे॥ वाकत्वचं त्व
 कस्त्रजं॥ शमीदृषदं॥ वाकत्विषं॥ कुत्रोयानहं॥ समाहारे किं॥ प्रावृष्टशर
 दो॥ ॥ इतिद्वंद्वः॥ ॥ ऋक्पूरुषधामानक्षे॥ ऋगाद्यंतस्य समास
 स्य अपत्ययो तावयवः॥ अक्षेयाधस्तदंतस्य न॥ अर्द्धचः॥ विष्णुपुरं॥ विम
 लायं सरः॥ राजधुरं॥ अक्षेतुअक्षधूः॥ दृढधूरक्षः॥ सत्विपथः॥ रस्यपथो

देशः॥ ॥ न पूजनात्॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासां लानस्युः॥ सुराजा॥ अति
 राजा॥ स्वतिभ्यामेव॥ परमराजः॥ ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं तथा साध
 निशिखैः॥ भवेद्दर्शनं गमाहं सः॥ सिंहो वर्णविपर्ययात्॥ गूढात्मा वर्णवि
 कृते वर्णनाशात् पृषोदरमित्यादि॥ ॥ इति समासांतः॥ ॥ अथ तद्धि
 ताः॥ ॥ समर्थानां प्रथमाह॥ इदमधिक्रियते॥ प्राग्दिशत इति यावत्॥ ॥
 प्राग्दीव्यतोऽण॥ तेन दीव्यतीत्यतः प्रागराधिक्रियते॥ ॥ दित्पदित्यादि
 त्वपत्युत्तरपदात्पः॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु॥ दितेरपत्यादिदैत्यः॥ भदि
 तेरादित्यस्य वा आदित्यः॥ प्राजापत्यः॥ ॥ उत्सादिभ्यो भ॥ औत्सः॥ वहिष

रा सः
॥ ७९ ॥

हिलोचो यम्ब॥ वाह्यः॥ ईककु॥ किति व॥ अचामादेरचो वृद्धिः॥ वाहीकः॥ गो
 रजादिपुसंगेयत्॥ गोरपत्यादिगव्यं॥ तस्यापत्यं॥ षष्ठ्यं तात्कृतसंधेः समर्था
 दपत्यर्थे उक्ता वक्ष्यमाणं प्रत्ययावाप्तुः॥ भोगुराः॥ उवर्णान्तस्य भस्वगु
 रास्तद्धिते॥ उपगोरपत्यमौपगवः॥ दैत्यः॥ ॥ अपत्यं यौत्रप्रभृतिगोत्रं॥ अपत्य
 त्वेन विवक्षितं यौत्रादिगोत्रसंज्ञं स्यात्॥ ॥ एको गोत्रे॥ गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्या
 त्॥ उपगोरपत्यमौपगवः॥ गर्गादिभ्यो यभ॥ गोत्रापत्ये॥ गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः
 ॥ वात्स्यः॥ यज्जोश्च॥ गोत्रे यद्ययंतमयंतं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् तत्कृ
 ते वहुत्वेन तु स्त्रियां॥ गर्गः॥ वत्साः॥ ॥ जीवतितुवंशे युवा॥ वंशे पित्रादौ जी

तुशब्दे भिन्नक्रमः युवेत्पत्मात्पुत्रो वो धपः ८१

वति योत्रादेयदयत्तंचतुर्थदित्तुवसंज्ञमेव स्यात् ॥ गोत्राद्युत्पत्तिः ॥ मृत्यु
पत्ते गोत्रप्रत्ययांतादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥ यत्रिओश्च ॥ गोत्रे यो
यत्रिओतदंतात्फक् ॥ आयनेयीनीयियः फट् ख छ चां प्रत्ययादीनां ॥
प्रत्ययादेः कस्य आयन् रुस्यस्य र्वस्य ईन दस्य ईय चस्य इयस्युः ॥ गर्गस्य
युवायत्तं गा ग्यायगाः ॥ वात्स्यायनः ॥ दाक्षायणाः ॥ अत इज् ॥ अपत्ये ॥ दा
क्षिः ॥ वाह्नादिभ्यश्च ॥ वाह्विः ॥ ओडुलोमिः ॥ ओडुलोमी ॥ लोमोपत्येषु वहु
षकारो वक्तव्यः ॥ वाह्नादीनोऽपवादः ॥ उडुलोमाः ॥ शिवादिभ्योऽण ॥ अपत्ये ॥
शिवस्यापत्यं रौवः ॥ स्त्रीभ्यो ङक् ॥ स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यः ॥ तैव ते यः ॥ तद

उडुविश्वशरश्चलोमानियस्यास इति

रामः
॥ ७२ ॥

धीते न ह्येद ॥ न स्याभ्यां पदांताभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यामेव ॥ पदांताभ्यां यवाभ्यां
परस्य न वृद्धिः ॥ किंतु ताभ्यां पूर्वोक्तकमादेवागमोस्तः ॥ व्याकरणमधी
ते वेत्ति वा वैशाकराः ॥ तेन रक्तं स्यात् ॥ कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं ॥
॥ सास्यदेवता ॥ इन्द्रो देवतास्य ऐश्वर्यं हविः ॥ या अयत्तं ॥ अस्त्रं ॥ संस्कृ
तं भक्षाः ॥ प्राद्ये सुसंस्कृता भक्ष्याः प्राद्योः ॥ तत्र भवः ॥ सुचे भवः सौ
घ्रः ॥ वृद्धिर्यस्या वामादिस्तद्वृद्धं ॥ यस्य स मुदा यस्या चामध्ये त्रा
दिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ वृद्धाच्छः ॥ शालायां भवः शालीयः ॥

तेन तुल्यक्रिया चेदतिः। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अधीते ५ बुद्धि
 दिगादिभ्यो यत्॥ ॥ दिश्यं वर्ग्यं॥ ॥ शरीरवयवाद्यत्॥ दंत्यं। कण्ठं॥ ॥
 अध्यात्मादेः शुभं इष्यते॥ ठस्यैकः पुत्रप्राप्तेः॥ अध्यात्मनि भवं आध्यात्मि
 कं॥ ॥ अनुशतिकादीनां च॥ उभयपदवृद्धिः॥ त्रितिलितिकितिव॥ आधि
 देविकं॥ आधिभौतिकं॥ ऐहलौकिकं॥ पारलौकिकं॥ ॥ गोपयसो यत्॥
 गोर्विकारो वयवो वागव्यं॥ ययस्यं॥ ॥ तत्र साधुः॥ साम सुसाधुः सामत्यः॥
 अग्न्यः। कर्मण्यः। शरण्यः॥ ॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ प्रकृतिजस्य बोधे
 प्रकारो भावः॥ गोत्वं गोतात्त्वं तं स्त्रीत्वं॥ तलंतं स्त्रियां॥ ॥ प्रमाणे ह्यस
 त्त्वं प्रमाणवत्॥ दुरुप्रमाणमस्य दुरुह्यसं॥ दुरुद्वं। दुरुमात्रं॥ ॥

रामः
 ॥ ७३ ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुय॥ गावोऽस्यास्मिन् वासंति गोमान्॥ अज्ञातोऽकः स्या
 त्॥ कस्यायमश्वोऽश्वकः॥ ॥ कुत्सिते॥ कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः॥ ॥ अवय
 सर्वनाम्ना प्रकच प्राकृतेः॥ उच्चकैः। नीचकैः। सर्वकः॥ ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
 स्वार्थे क्त्वा॥ बहुतरकं॥ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च॥ एभ्यः स्वार्थे॥ प्रज्ञस्वप्राज्ञः। दे
 वतः। वांधवः॥ ॥ इतितद्धिताः॥ ॥ उगितश्च॥ उगिदंतात्प्रातिपदिकान्
 स्त्रियां ङीष्॥ गोमती॥ ॥ णिङ्। णाभ्रह्मयसज्जदघ्नन्मात्रवत्तयपठक्
 ठक्। कर्करपः॥ अनुपसर्जनं यद्विदादितदंतं यदंतं ततो ङीष्॥ देवी। सौमते

यो॥ इत्येयमैन्द्री॥ तस्येदमित्पण॥ औत्सी॥ उरुहयसी॥ उरुदक्षी॥ उरुमा
 त्री॥ ॥ पुंयोगादारव्यायां॥ यापुमाख्यापुंयोगात्स्त्रियां वर्तते न तो उगीष॥
 गोपस्यस्त्रीगोपी॥ ॥ सूर्यादेवतायां चाप॥ सूर्यस्यस्त्रीदेवतासूर्यादेवता
 यां किं॥ सूर्यमत्स्ययोश्चेच्चश्चाचयलोप॥ सूर्यी॥ कुंती॥ ॥ उरुनः॥ उदंताद
 योपधा ननुष्यजातिवाचिनः स्त्रिया मूः॥ प्रातिपदिकग्रहणो लिंगविशि
 ष्टस्यापि ग्रहणमिति प्रातिपदिकचात्त्वाद्युत्पत्तिः॥ कुरूः॥ ॥ श्वभुरस्यो ॥ ७४॥
 काराकारलोपश्च॥ चादूः॥ श्वश्रूः॥ यूनस्तिः॥ स्त्रियां॥ युवतिः॥ ॥ इति

रामः

॥ ७४॥

वेदः श्रुतौ च विज्ञौ चेति मेदिनी १

वेदोक्तान् ७१

स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥ कृतावरदभट्टश्रीदुर्गातनयसूनुना॥ वेदवेदप्रवेशा
 यसारसिद्धान्तकौमुदी॥ वालवुद्धिप्रवेशाय सार्द्धसप्रशतीकृता॥ ॥
 इति श्रीविविठिकंठिवरदराजभट्टविरचिता सारसिद्धान्तकौमुदी स
 माप्ता॥ ॥ श्रीमानाथो मानाथयोः प्रीतिरस्तु॥ ॥ ग्रहायक्षेमं भूयात् ॥ रामः
 अवेखमुनिरश्वे च वैशाखे मासि वासरे॥ विधोस्तिथ्यां महेशस्य षक्षे चाध
 चलेतदा॥ द्वात्रिंशधवो माधवयोः प्रीत्यै भूयादियं सदा॥ जीवकक्षेन लि
 खिता सारसिद्धान्तकौमुदी॥ ॥ ॥ ॥ सप्ततृ ७० वैशाखक ८॥ ॥ ७५॥

रामः

॥ ७५॥

स्यजीमी

नामादाथा

१८

१८ रंजारीसिद्धोदाधौमुदो

ASHA ARCHIVES

3514